

ПУАНКАРЕ

Ҳикоя

I

“Вақт таъсирини ўтказмайдиган нарсанинг ўзи қолмапти. Ҳатто асл мол ҳам унинг қошида ожиз экан”. Бундан ўттиз беш йил бурун Масковда мана шу портфелни нақ бир юз йигирма рублга олаётганимда сотувчи “Тоза чарм. Сизга юз йил хизмат қилиб беради. Ҳатто бир асрдан кейин ҳам янгидай туради!” деб роса оғиз кўпиртирган, ёнимда турган ўзим қатори аҳли урфоннинг айримлари эса кўрсаткич бармоқларини чаккаларига тираб, айлантиришдан ўзларини тийишолмаган, баайни айтмоқчи бўлгандиларки, тентаклик ҳам эви билан-да, сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига, деганлари асли шу; аммо на илож, зоримиз бор, зўримиз йўқ, илло наинки лириклар, балки биздек жиддий риёзиётчилар сафида ҳам акли қосирлар учраб туриши эҳтимоллик назариясига мос ва хос...

Дарвоқе, олдиндан айтиб қўя қолай, келажак уларнинг адашмаганлигини кўрсатди. Аммо ўшанда... ўшанда кўнглим портфелга сушт кетганди. Гўё шуни олсам, ичига қўлёмаларимни солсам, габаритлари улканроқ тумор янглиғ маҳкам бағримга босиб юрсам бас, барча ишларим ўз-ўзидан юришиб кетадигандек. Тўғри, Тиркаш жўрам ниҳоят кўп йиллик орзусига етиб, урғочи бўрини қопқонга туширган, у жон алпозда ҳалиги жойини ғажиб ташламасидан бурун тинчитишга улгурган, хуллас, ўткир пичокда кесиб олинган ўша жойини тош устида, кунчувоқда эринмай туз сепиб, курипти- қовжиратгач, эски латтага ўраб-чирмаб, менга олиб келиб берган, қўлтиғимда тумор қилиб тақиб юришим кераклигини қайта-қайта маслаҳат берганди. Нима эмиш, урғочи бўрининг бутун қудрати жамланган ўша жойини қўйнида олиб юрган одам ҳам бало-қазолардан асраларкан, ҳам ишлари жуда қисқа фурсатда (“Секундда! Гарантсия!” деди жўрам ишонч билан) жўнашиб кетаркан. “Овулимиздан чиқадиган биринчи каттакон ўзинг бўладиганга ўхшайсан, жўра, яна Масковга бораман деяпсан, бу лекин сенга ёмонам керак бўлади-да!” деб молини тарғиб-ташвиқ қилишни болади Тиркаш.

Албатта, боғчадан бошлаб даҳрийлик эътиқоди қон-қонига сингдирилган авлод вакили сифатида бунақанги ирим-сиримларга ишонмадим; нима, мендай олий маълумотли, бўйнига илоннинг тилидай бўйинбоғ тақиб олган бўлғуси олим қўйнига урғочи бўрининг жинсий органини солиб юрсинми? Ўрчисчасига айтганда, где это видано... Аммо дўлвор жўрамни хафа қилиб қўймай деган мақсадда бу ажабтовур “совға”ни рад этишим сабабини ётиги билан, илмиyroқ асосда тушунтиришга уриндимки, хўп, ана, ўзинг уч юз чақиримлик йўлдан келдинг шу матоҳни кўтариб, хўш, бундай ўйлаб кўр-чи, нима бўлди, қайси ишинг бирдан, секундда, гарантсияси билан жўнашиб кетди? Чақирилмаган қўноғимни чуқур мантиқли гапим билан боладим- ов, деб турсам, Тиркаш куйдирган калладай тиржайди: “Сени топдим-ку, жўра, ишимнинг бундан ортиқ жўнашгани бўлама?”. Бунга нима дейсиз? Йўқ, алдаб-сулдаб, “кейин бориб оламан” қабилидаги яхши гаплар билан жўрамни ўша очилмаган тугунчадаги шармсиз бойлиги билан қўшиб ортга қайтариб юбордим.

Сўнгроқ, не ходисотлару истилоҳлар, не эврилишлару синоатлар ҳосиласи ўлароқ онг-шуур бирлан тафаккурда, қалб бирлан руҳониятда бемисл ўзгаришлар юз берганида, айниқса, қисматнинг омадсизлик ҳамда бебахтлик аталмиш икки баҳайбат тоши орасида шафқатсизларча эзилиб- янчилиб, зулумот бағрида “дод” дейишга ҳам нафасим чикмай қолган онларда ўзимга ўзим пушмон аралаш ўкинчли иддаолар қилдимки, эй, гумроҳ банда, ўшанда ўша матоҳни чўнтагинга солиб кетаверсанг ёинки бўйнингга осиб олсанг бир жойинг кемтилиб қолармиди? Нима, у сендан ош-нон сўрармиди? Илло, моҳиятига қаралса, ҳар қандай эътиқод иззатга лойиқ эмасми? Ана, Тиркаш жўрам бўрининг ўша нарсасига ишониб кам бўлмади-ку! Кимсан, тоғбеги!

Лорсиллаган, ҳар билаги келисопдай, икки юзи ширмой нондай қип-қизил, шу холига бир гапириб ўн куладиган ҳазилкаш хотини, тўртта девдай-девдай ўғли бор. Кўпқари чопади, солим олади, кади-кади қимиз ичади, бир ўтиришда яримта қўйнинг этини еб, мойли қўлларини амиркон этигининг қўнжигга артадию, мўйловини бура-аб кетаверади. Умрида бир марта дўхтирга бормаган, бир марта пархез деган нарсанинг ёнидан ўтмаган! (Ўзининг айтишича, “Кампирминан тиззани тиззага текизиб гурунглашиб ўтиришдан ортиқ ҳўзир борма бу дунёда?”) Одам қуригандай келиб-келиб хотини билан гаров ўйнаб, кенжасининг тўйига Тошкентдан қирқта санъаткор опкелган, ҳаммасини тоққа отда опчикқан, орқаси шилинганидан столда ўтиролмай, диконглаб ўйнайверган қўшиқчи-раққосларнинг устидан даста-даста пул сочган, тўйдан кейин эса – баҳс шартига кўра – устма-уст қирқ кун мағлуб хотинини тўй суратга олинган видеони томоша қилишга мажбур этган, ўзи бўлса ўтирган чорпожда мийиғида илжайган қўйи мўйловини сила-аб... Бир бандага бундан ортиқ яна не керак, ахир, яна не керак?..

Айтгандай, гап портфелдан бошланганди-я, мен бўлсам қаёқларга улоқиб кетдим. Бироқ бунга ажабланмасаям бўлади – математик қонуният бу. Ҳаётнинг ўзи сонлардан иборатлиги қанчалик рост бўлса, ёш билан тил эшилишининг бир-бирига тўғри мутаносиблиги шунчалик ҳақиқат. Зеро, мен ҳалига довур кам гапирадиган мўйсафидни кўрмадим...

Мана ўша портфель. Юз йил эмиш! Бир асрнинг учдан бирини ўтаб-ўтамай юзимга ўхшаб бужмайиб, қаримсиқ бўлиб қолди; бир хил жойларининг териси кўчган, қал бошимни эслатади. Мол ҳам эгасига ўхшаркан-да. Буям

камдай, бўш қопга ўхшаб сира тик турмайди, ичига у-бу солсам сал қаддини ғоз тутгандай бўлади, аммо бу алдамчи таассурот, сал ўтмай яна қийшайиб қолади. Қулф деган жонивор ишдан чиққанига- ку, неча замонлар бўлган: мен ёпиб чарчайман, у бўлса “ширк” этиб очилиб кетишдан эринмайди. Шунга портфелни қўлтиқлаб ё бўлмаса бағримга маҳкам босиб юришга мажбурман. Камбағалнинг бойлиги ёнида бўлгани маъқул. Йўкса, ҳов бир галгидай мошин-пошин туртиб кетса, қоғозларимнинг бари сочилиб кетиш мумкин. Ўшанда бирдан ердан чиққандай бошимда пайдо бўлиб қолиб, текин томошани ҳузур қилиб кўраётган, айримлари телефонига суратга ҳам олаётган лак- лак одамга шунча тавалло қилиб ялиндим, Худонинг зорини қилдим, ҳой, мусулмонлар, ўрнимдан туrolмаяпман, эмаклашнинг ҳам эвини қилолмаяпман, сизлар, соғ бандалар манави ер билан битта бўлиб сочилиб ётган қоғозларимни теришга ёрдам беринглар, ёрдам беринглар, илтимос, ўтинаман, ёлвораман... Аммо қани таваллойимни бир кас эшитса! Билъакс, “Мияси чайқалган-да, ҳар нарсани валдираяпти... Йўк, ўзини артистликка солаяпти... Бу энди шопирни соғиб ичади” қабилидаги тахминлар қулоғимга чалинди, холос. Ҳолбуки, мен артист эмасдим, миям чайқалмагани, эсанкираб қолган шўрлик шопирни соғиб ичиш ниятим ҳам йўк эди. Мен қўлёмаларимни йўқотиб қўйиш ваҳимасидан шу қўйга тушгандим. Гарчанд ўшал бахтсиз ходиса туфайли каторасига тўрт йил ҳасса таяниб юришга ўтган бўлсам-да, мени чап оёғимдаги болдир суягининг тўрт энликка қисқаргани эмас, ногаҳоний зарба боис қўлимдан отилиб кетган портфелимдан сочилган битикларимнинг изсиз йўқолгани кўпроқ изтиробга солди. Кимга керак эди улар? Ҳар саҳифадаги нари борса саккизта формула билан тўртта график кимниям қизиқтирарди? Бу ахир... бу ахир, агар муқояса жоиз эса, кўринмас одамнинг иш дафтарини ўғирлаб қочган, сўнг узун тунлари саҳифалардаги ўзининг мутлақо тиши ўтмайдиған қайдларга анграйиб қараб ўтирадиған саводсиз, жоҳил кимсанинг мантиқдан буткул холи қилиғини эслатмаяптими сизга?

Йўк, йўк, Уэллсни тинч қўяйлик. Илло, мендай ер юзида судралиб юришга маҳкум этилган ожиз бир банда ким-у, битикларига “Фикрловчилар учун” деган хикматли эскартмани қистириб қўядиған ул улуг зот ким?.. Гап портфель ҳақидамиди, демак, яна унга қайтамыз. Фақат ўшандан буён қўлёмаларимни портфелимда тахлам-тахлам қилиб бойлаб юришимни қистириб ўтиб кетсам бўлар: чойдан оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади. Замон ўзгариб, турли оҳанжама атамалар урфга кириб қолди. Шундоқ лаҳжада лутф этадиған бўлсам, ушбу портфелим қайсидир маънода каминанинг имиғини яратди: талабалар, ҳамкасбларим мени ундан айро ҳолда тасаввур этмай қўйишди. Балки шу сабабидир, портфелимнинг аста-секин, мен билан бирга қариб бораётганини ҳам табиий жараён сифатида қабул қилишди чоғи. Чин сўзим, агар портфелимга муштдеккина бош битганида эди, у ҳам меники синғари қалтираб турадиған бўлиб қоларди; озгинагина забон бўлганида эди, у ҳам меникига ўхшаб тутилиб- тутилиб қоладиған одат чиқарарди.

Биз афсоналар ва ўтрикларнинг юмшоққина, иссиққина қучоғида яшаймиз. Биз ўзимиз шуни истаймиз, бошқаси керак эмас, бошқаси бизга ёқмайди, нотавон кўнғлимизга ўтиришмайди. Биз ўзимиз тўқиб чиқарган ривоятларга-да ишониб кун кечирамиз, зарурат туғилиб қолганда уйдирмаларимизни ялов қилиб кўтарамиз, “Ягона ҳақиқат!”, ҳимоя қиламиз, улар учун жангга кирамиз, жон олиб-жон берамиз, қаҳрамонлик кўрсатамиз. Мисоли ўрмонга адашиб кириб қолган отга беадад хайрат ва қўрқув билан термулиб қолган, сўнг, от қариб вафот этгач, уни илоҳ даражасига кўтарган, суякларига сиғина бошлаган гўл аборигенлар мисоли ҳаётимиздаги тимсол ва тушунчаларимизни аввал ўзимиз бўй- бастимизга мослаб яратиб оламиз-да, сўнг уларнинг ожиз бандиларига эвриламиз.

Шаксиз, бу гап биринчи бўлиб кимдан чиққанини энди аниқлаб бўлмайди. Аммо институтда каминанинг хўп ғаройиботларга бой қисмати борасида ажабтовур талқинлар бор эдики, улар бора-бора, эҳтимолки ўзимнинг унсиз маъқулловиму хайбаракаллачилигим орқали исбот ҳам талаб қилиб ўтирмайдиған оддий маъқулот, яъниким аксиома сифатида тилга олинадиған бўлиб қолди. Сиз биринчи курсда таълим олаётган исталган талаба ёинки толибадан «а» плюс «в»нинг квадрати нечага тенг?» деб сўраб кўринг, ҳар учтадан иккитаси ғўлдираб қолишига ёки нари борса «а» квадрат плюс «б» квадрат» деб без бўлиб тураверишига мен кафил. Аммо энди ўта жўн, мактабнинг еттинчи синф ўқувчиси ҳам биладиган квадрат тенгламани ечолмаған думбулга бир оғизгина: «Сизларга олий математикадан сабоқ берадиған Фалончи Пистончиевич ҳақида нима биласиз?» деб кўринг-чи, ҳали саволингиз тугамасидан жавобини ёқанғиздан олиб энгингизга ёпиштиришига яна ўзим балогардон. Нима эмиш, шўрлик, – ҳа-ҳа, аксарияти худди шундай дейди, ҳар қалай, ҳамма олтмиш ёшга борган, пенсия остонасида турған муаллимнинг бошини орқаворатдан, маънан силаб қўйиш уларга тасвишлаб бўлмас ҳузур бағишласа керак, бунинг устига, яшириб нима қиламан, инсон кўпинча бошқа бировга нисбатан соғлом, ёш ва бахтлироқ эканини ҳис қилған онлари юрак-юрағида озгина бўлса ҳам худбинона ҳаловат ҳис этади, шу боисдан беихтиёр қулоғи томон чўзилиб кетаётган оғзини йиғиштиролмай армонда қолади – хуллас, ўша шўрлик бундан анча йиллар муқаддам номзодлик ишини юз фоиз тайёрлаб қўйиб, энди ҳимоя қиламан деб турганида унинг дўсти, тасаввур қиласизми, энг яқин дўсти ягона нусхадаги илмий ишни таг-туби билан ўғирлаб кетади ва, табиийки, тайёр ишни осонлик билан ҳимоя қилади-қўяди. Бу қадар разилликдан ларзага тушған Фалончи Пистончиевич роса изтироб чекади, натижада бир кечада жингалак сочи аввал қордай оқаради, кейин бош тепасидан тўкила бошлайди. Энг яқин дўстидан бу қадар хиёнатни кутмаған-да, бечора. Бу ахир

хатто орқадан келиб хоинлик қилиш ҳам эмас, балки қучоқлаб туриб оч биқинга ғарчиллатиб ўткир пичокни санчиш билан баробар... Тўхтанг, тўхтанг, бу ҳали ҳаммаси эмас. Рухий азоб ўзининг ёвуз ишини қилмай қўймайди: шундан кейин шўрлик домланинг боши тебранадиган бўлиб қолади, тил ҳам андак заха ейди: айникса хаяжонланиб кетган чоғлари домла дудукланадиган бўлиб қолади. Йўқ, маъруза пайти бу унчалик сезилмайди, домланинг доводирга ўхшаб ўзи савол бериб, ўзи жавоб қайтараверишини айтмасак, тузук, чидаса бўлади...

Мана шунақанги ғозсиз, лекин бора-бора хаттоки ҳамкасбларим ҳам ишониб қолган олди-қочди гаплар. Менга ер остидан ачиниб қарайвериб, қанча ёш мутахассисларнинг кўзлари ғилай бўлиб кетди. Ваҳоланки... Тап-тайёр қўлёмани ўғирлаб кетган эмиш! Яна ким, энг яқин дўстим!.. Лақмалик ҳам эви билан-да.

Тўғри, мен илмий иш қилиб юрган пайтларим ҳали компьютер деган мўъжиза йўқ эди. Аммо компьютердан минг чандон қучлироқ, тезроқ, сифатлироқ ишлайдиган миям бор эди, миям! Наҳотки шу миямга олтиш бет машинка матни билан бир юз йигирма тўққизта формулаю, ўттиз саккизта диаграмма-графикни жойлаб қўёлмасдим! Ўша пайтлари... ярим кечаси уйғотиб сўранг эди, қўлёманинг исталган саҳифасидаги исталган сатр бошидан ёддан ўқиб кетардим то тўхтатмагунларича.

Формула-графиклар-ку, инчунун. У пайтлари мен учун дунё фақат менинг формулаларим ва диаграммаларим билан тирикдай, ранглидай эди. Акс ҳолда охир замон бўлиши керак эди, фақат оқ ва қора ранглардан иборат ғариб курраи заминда қиёмат-қойим қўпиши керак эди... Булар бўлса мени оғзидаги тайёр ошини ўғирлатиб ўтирган ландавур-латтачайнарга, паришонхотир лақмага чиқаришяпти. Ана шундан кейингина ларзага тушганмишман! Сочларим оқариб кетганмиш! Бошим лиқиллаб, дудукланадиган бўлиб қолганмишман! Тўқи-я, тўқи... Ўзингиз ўйланг, инсоф билан айтинг, ишониб бўладими шунақа гапларга? Буларнинг бари...

буларнинг бари ўша ҳаётни билмайдиган телба ёзғувчиларнинг тузсиз фантазияси маҳсули. Ишонаверинг, худди шундай. Аниқ ёдимда, ўша машғум воқеадан бир йилча бурун бизни факультетдан мажбурлаб театрга олиб боришди. Томоша кўрдик. Воқеани қаранг: бир архитекторнингми, инженернингми чизмаларини ўртоғи ўғирлаб кетаркану, ўзиники қилиб оларкан. Энди бу архитекторми-инженер “оҳ” дейди саҳнанинг ёғоч полини ғижирлатиб у ёққа юради, «воҳ» дейди бу ёққа юради. Охири чидай олмаган бўлғуси олимлар ўзаро шивирлашишга тушдик: “Калласи борми бунинг? Шунгайм ота гўри қозихонами? Қайта чиз-қўй-да. Шуям муаммоми, галварс...” Аммо биз бўлғуси олимлар тушунган оддий ҳақиқатни шўринг қурғур ёзувчи тушунмаган экан денг, қаҳрамонларини нақ бир ярим соат оворайи сарсон қилди. Ора-сира ўтли монологлару хайқириклар ҳам янграб қолади денг, баайни тўртта ватман қоғозидagi чизманинг эмас, бутун бошли мамлакатнинг тақдири ҳал бўлаётгандек.

Хуллас, ҳавога созурилган вақтимизга ачина-ачина театрни тарк этарканмиз, бир дўстим – бу ўша, кейинчалик мени укубатларнинг тубсиз жарига ирғитган, устимга чиқиб топтаган, хор қилган, зор қилган разил кас эди! – айтиб қолдики, буниси ҳали ҳолва, ўттизинчи йиллари чиққан шунақанги пьесада бир ёт унсур бўлган қиз заводни қулфлаб, калитини ҳалиги жойига, хуллас, одамнинг ақли бовар қилмас жойга яшириб қўяди.

Натижада завод ишдан тўхтади... Буни шууримизга сиғдиrolмай, онг- тонг қолганимизни кўрган дўстимиз дарров айбни ўзидан соқит қилишга шошди: менга ишонмасаларинг, Қаҳҳор деган ёзувчининг эсдаликларини ўқинглар... Ҳа, шунақанги доғули эди у, йиқиладиган жойига олдиндан кўрпа тўшаб қўярди, ишигайм, сўзигайм ҳамиша бировларни қалқон қиларди, ўзи қўй оғзидан чўп олмаган, бузоқнинг ҳақи бор деб сигирнинг сутини ичмайдиган фақир ва хаттоки жабрдийда мисоли панада қолиб кетаверарди...

Ваҳоланки, айнан ўша кас мени расвойи раддибало қилди! Ҳа, у ўғирлади, фақат қўлёмани эмас, у менинг келажгимни ўғирлади, у менинг орзуларимни ўғирлади, у менинг одамлик сиёғимни ўғирлади, у менинг “мен” лигимни ўғирлади, ўзимдан ўзимни ўғирлади! У бир лаҳзада мени, осмонда, булутлар бағрида учиб юрган жўрасини шартта гирибонидан тутди ва пўрсиллаб ёрилиб ётган каттиқ заминга шунақанги гурсиллатиб урдик, суяк-суякларимга қадар майдаланиб-парчаланиб, миямнинг қатиғи отилиб кетди, бу зарбанинг асорати ҳали-ҳануз ҳаётимни заҳарлаб келади: баайни “чўрт” этиб синган суягимнинг ёркаси асаб толаларимни аёвсиз тилаётгандек чидаб бўлмас азобда қоламан; не макон, не замонда умргузаронлик қилаётганимни англаб-англамай, атрофга нолон боқаман; милён тонналик улкан тош устимда, мен эса торгина ёриққа тикилиб қолган одамдай нафасим қайтади, оғзимни каппа-каппа очаман, аммо бу наф бермайди, гурсиллаб ураётган юрак кўкрак қафасимни ёриб чиқиб кетгудай катталашаверади-катталашаверади, мана, мана, ҳозир, оний сониядан сўнг ҳаво тўлғазилаётган шардай пақиллаб ёрилади...

П

Кимгадир ёқар лола...

Кўнгилга буюриб бўлармиди. Хатто гап аниқ фанлар хусусида кетганида ҳам.

Институтни битириш арафасида, мен кутилмаганда Пуанкаре гипотезасининг шайдосига айландим. Гипотезани жўнроқ тилда ифодалашга уриниб кўраман. Жисмларнинг хандасавий хусусиятларини ўрганувчи топология деган фан бор. Пуанкаре гипотезаси эса айнан шу фаннинг марказий муаммоси. Яна бир муҳим ҳолат: тадқиқ этилаётган жисмлар оддий эмас, балки сиқилганида, буралганида, чўзилганида ўзгармайдиган жисмлардир. Бирон нимани тушундингизми? Йўқми? Унда янада соддарок йўсинда изоҳ бериб ўтай. Агар уч ўлчамли сирт

кайсидир жихати билан икки ўлчамли сферага ўхшаш бўлса, демак уни мана шу сферага текислаш мумкин. Дунё пайдо бўлишидаги мураккаб жараёнларни ўрганишда ҳамда оламлар шакли ҳақидаги саволларга жавоб беришда ўта муҳим аҳамиятга эгаллиги сабабли бу гипотезани баъзан “Коинот формуласи” ҳам дейишади. Энди тушундингизми? Яна йўқми? Ундай бўлса сиз оддий финжоннинг тешиқкулчага айланишини, аслини олганда эса бу иккаласининг чўзилувчан хандаса назариясига кўра бир нарса эканини тасаввур этоласизми? Бўлди, бас, шу жараённи сал-пал бўлса-да тасаввур этаркансиз, демак гипотезанинг мазмун-моҳиятини бемалол англаб оласиз. Вақти келиб, албатта. Аслини олганда-ку, мутахассис учун 1904 йили фаранг математиги Анри Пуанкаре томонидан илгари сурилган гипотезанинг моҳиятига тушуниш унчалик қийин эмас. Аммо уни исботлаш, ечиш... Ахир тоғнинг тоғ эканлигини кўрасиз, унинг бағрида милёнлаб тонна руда борлигини билиб ҳам турасиз, аммо бу кўриш-билиш сизга шартта бориб тоғ бағридан бир коп олтин ёмбисини кўтариб олиб чиқиб кетиш имконини яратмайди-ку. Математика сизга “Сим-сим, очил!” эмас... Гипотеза соддаликнинг буюк тимсоли эди гўё. У мана шу жозибаси билан ҳам ўзига мафтун этарди. Баайни сахар палла, биллур ҳовузда чўмилаётган жойида сиз илоҳани учратиб қолдингиз, аммо у эсанкиради, чўчимайди, билъакс, сизга андаккина ҳаёсизлик ҳам аралашгандай туюладиган ноз-карашмалар, сирли имо-ишоралар қилади, бундан жўшиб кетиб, юрагингиз гупиллаб урганча “Худо бериб қолди- ёв” дея ҳовликиб-энтикиб ёнига чопсангиз, қикирлаб кулганча шартта самога кўтарилади-кетади. Ахир у ўз номи билан пари-да: кўкда яшайди, нари борса зериккан чоғлари гуноҳкор бандаларга истиғно қилиб кўяди, барибир буларнинг кўлидан ҳеч нарса келмаслигини билиб туради, билиб туриб яна шу ишини қилади, хом сут этган гумроҳ одамларнинг устидан маза қилиб кулади: унисини қари деб ҳурмат қилмайди, бунисини ёш деб иззат қилмайди. Бундоқ паривашни маҳкам ушлаб олиб, тўшига босадиган ёвқур йигит фақат чўпчакларда ё бўлмаса Усмон Азим деганга ўхшаш ҳаёлпараст шоирларнинг шиғирларида учрайди. Бироқ Пуанкаре гипотезаси мана шундоқ илоҳий висолни сизга нақд қилиб кўяди: марҳамат, ечимни топинг, исботланг, учиб кетаётган пари қизнинг силлиқ оёқларига тушов ташланг, уни аста-секин тортиб олинг ва қарабсизки... сизга беадад ҳайрат кўзи билан қараётган, сизга сиғинаётган илоҳа кучоғингизда тўлғаниб турибди-да. Бундан ортиқ бахт борми инсон учун! Шаксиз, бу айтишга осон. Илло неча-неча йиллардан бери не-не билимдонлар, фан докторларию академиклар енг шимариб ишга киришишади, аммо барибир гипотезани исботлай олишмай, мағлубиятни тан олган ҳолда, бошлари ҳам, қалблари тўла ғам, майдонни бирин-кетин тарк этишади.

1934 йили инглиз Жон Уайтхед “Гипотезани исботладим” дея ҳаммаёққа жар солишга шошди. Аммо тез орада ўз ечимида хато борлигини сезиб қолди ва дарҳол айбини бўйнига олди. Кейин саҳнага америкалик Бинг чиқиб келди. Афсуски, унинг топганлари гипотезанинг ўзидан бир неча баробар мураккаброқ эди. Навбат грек Папакириакопоулосга етди. Аммо ўн йиллик оғир меҳнатнинг самараси кутилган натижани бермади. 1961 йилдан бери Смейл фамилияли бир олим бу мавзуда қаттиқ изланиш олиб бораёпти деб ўқидим. Аммо натижадан дарак йўқ. Бунинг устига у 1976 йили Принстонда саратон хасталигидан вафот этганмишми-ей... Санаб ўтганларим, албатта, денгиздан томчи эди. Ахир биргина Париждаги Пуанкаре институтида не-не оқил ва оқила зотлар бу муаммо устида неча йиллардан бери тинмай бош қотириб келишаётгани ҳам бор гап-ку. Шунга қарамасдан, кўнгил-да, мен ҳам шу майдонга кирмоқни, кучимни синаб кўрмоқни ихтиёр этдим. Ҳали ёш эдим, романтика юракни тарк этиб улгурмагани, миям ҳам бутундай туюларди ўзимга. Мен шу мавзуда китоб кетидан китоб ўқий бошладим, кутубхонага танда қўйиб олдим. Ўқиганим сайин гипотезанинг исботи нақадар мураккаблигини тушуна бордим. Аммо бу ҳол менинг ғайратимни оширарди, холос.

Номзодлик мавзуси сифатида Пуанкаре гипотезасини танламоқчи бўлаётганимни эшитган илмий раҳбарим кўзойнаги устидан менга худди ўзга сайёрадан келган душман махлуқотга қарагандай олайиб қаради, сўнг сўради:

– Бу соҳада қанча фан доктори, академик борлигини биласизми?

Мен тахминан билишимни айтдим.

– Унда яна бир нарсани билиб қўйинг, йигитча, – деди раҳбарим сўнги сўзни алоҳида таъкидлаб. – Мана шу илмий потенциалнинг камида ярми умри давомида ҳеч бўлмаса бир марта сиз айтаётган ўша гипотезага қўл уриб кўрган ва охир-оқибат уни ечимсиз масала сифатида қолдирган.

Мен ўз фикримни билдиришга журъат этдим:

– Лекин унинг ечими бор-ку. Ечимсиз гипотеза бўлиши мумкин эмас.

Гапга уста раҳбарим бўш келмади:

– Албатта бор. Ечим тухумнинг ичида, тухум сандиқда, сандиқ ертўлада, ертўла эса, – раҳбарим кўкка ишора қилди, – ҳов анави ёқда. Баланд дорга осилиб бўйнингизни синдириб юргандан кўра, йигитча, аниқ амалий иш билан шуғулланинг. Давлат сизга сароб ортидан югурсин деб пул бериб қўймайди! Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши. Агар шунчалик ақлингиз зўр экан, ҳеч ўйлаб кўрмадингизми, наҳотки шунақанги абсурд мавзунини Илмий Кенгаш сизнинг номзодлик ишингиз сифатида тасдиқлаб берса? Ҳеч қачон бундай бўлмайди, йигитча, ҳеч қачон! Дарҳақиқат, бу залворли даст ак эди. Илмий Кенгаш барибир раҳбаримнинг қош-қовоғига қарайди... Ноилож бўйин эгдим:

– Қандай маслаҳат берасиз, устоз?

Раҳбарим ўшайиб тураверди-тураверди, ахийри ёрилди:

– Майли, тиш қавагимда асраб юрган бир мавзу бор эди. Ўшани сизга бағишладим. Илмий Кенгашдан ўтказиб бериш қафолати билан. Қарабсизки, икки йилда геометрия-топология мутахассислиги бўйича физика-математика фанлари номзоди бўлиб турибсиз-да.

Ў, Худойим, бу “бағишлаш”лар ва “қафолат”лар ортида нима турганини билмасам экан!.. Аммо нима қилай. Сал саркашлик қилсам, раҳбарим тўнани тескари қийиб олади, ана ундан кейин хайр, аспирантура, хайр, илмий иш! Одатдагидек, ёмонликнинг бундайроғини танлашга тўғри келди.

Раҳбарим устомонлигидан ташқари айёр ҳам эди. Математик хандаса соҳасида ўзимиздан чиққан мутахассислар бармоқ билан санарли эканини яхши биларди. Шу сабаб Лобачевский, Александров, Погорелов, Бакелман, Вернер, Кантор, Ефимов, Позняк, Шикиннинг изланишлари ҳақида ярим соат маъруза ўқиғач, – устозим совға-саломни шу тариха ҳалоллаб оларди, ҳар қалай, буям виждонга сув сепиб қўйишнинг бир воситаси бўлса керак-да, – алоҳа менга Галилей фазосининг циклик сиртлари бўйича тадқиқотни бошлаб юборишим мумкинлигини айтди. Шубҳасиз, бу ҳам жуда қизиқарли мавзу эди. Айниқса Долгарев билан Мартинецнинг кейинги йилларда чоп этилган баҳсли мақолаларини эътиборга олсак. Тишимни тишимга босганча номзодлик ишимга киришдим.

Мен қаттиқ меҳнат қилардим. Математиканинг барибир ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайдиган ўз оҳанрабои бор-да: бир пасда ўзига тортиб олади-қўяди. Айниқса уч ўлчовли Евклид фазосида эришилган ечимлардан сўнг яримевклид фазо геометрияси очилмаган қўриқ бўлиб турарди ўзиям.

Аммо барибир Пуанкаре бошқача эди-да. Бу мавзу гўё биринчи муҳаббат сингари сира қалбимни тарк этмас, аксинча, тобора унинг қат-қатига чуқурроқ кириб бораётгандай эди. Азалдан интизомни яхши қўрардим, ҳар бир соатда нима иш қилишимни аниқ белгилаб олишга ҳаракат қилардим. Шу сабабли, ҳеч чидай олмагач, уйқуни тенг ярмига қисқартирдим-да, тежалган вақтимни гипотеза исботини топишга бағишладим.

Ў, бу ҳаётимнинг энг ёрқин, энг мазмунли, энг шодон, энг ҳайратларга тўла кунлари эди. Ётоқхонада яшардим. Ўлгудай чарчардим, гоҳида ҳатто чой дамлаб ичишга ҳам ҳолим етмасди, баъзан суткалаб туз тотмасдим, пулим бор пайтлари картошка қайнатиб ердим, ишга кетаётиб портфелимга иккита қайнатилган тухум солиб қўярдим: шу менинг тушлигим бўларди...

Бироқ мен бахтиёр эдим. Зеро асосий ишим миллиметр-миллиметр, заррама-зарра олдинга силжиётгандай эди. Ҳориган чоғларим эмаклаб бўлса ҳам мақсад сари интилардим, қўлларимдан мадор кетганида ерни тирноқларим билан кавлаб бўлса ҳам илгарига силжирдим. Илло, илло олдинда, олис уфқ ортида бўлса ҳам ненингдир шамойили кўриниб қолаётгандек, нимадир ўзига чорлаётгандек эди. Тунлари қандайдир сирли шивир-шивирларни эшита бошладим, тонглари сарин шабада тўлқинида нафис, шудрингга чўмган майин либос юзимни силаб ўтарди. Мен ҳатто буни овоз чиқариб айтиш у ёқда турсин, ўйлашга ҳам қўрқардим: нахотки, нахотки...

III

Вақт, вақт, вақт... У бунчалар тез ўтади? Қаёққа бунчалар шошади? Бу қаттол шиддат инсон умрини тушга, рўёга айлантириб қўймайдими? Ухладинг-у, уйғондинг. Қисқагина давом этган тушингда эса бутун умрингни кўрдинг.

Бунчалар шафқатсизсан, вақт...

Етти фарзандли хонадоннинг тўнғичи эдим. Бир куни уйга борсам, аллақачон йигирма олтига кириб қўйганлигимни кескинроқ оҳангда писанда қилишди. Катта синглимни-ку, турмушга узатгандик, аммо укаларим ғингшийвериб безор қилиб юборишди. Жон-жон деб уларга йўл берай десам, ота-онам кўнмайди: нима эмиш, шусиз ҳам овулда мен ҳақимда “ҳалигача бир боши иккита бўлмаган, бир балоси бор-ов, ахир бу тенгиларнинг боласи мактабга бораяпти” қабилида гап-сўзлар юрганмиш, агар бундай қилсам, ўша миш-мишларга пишанг берган бўларканман.

Дарвоқе, уйланиш борасида менда муаммонинг ўзи йўқ эди. Балки шу сабаблидир, бу масалага унчалик аҳамият ҳам бермабман. Яъниким отам кўп йиллар бурун, яқин жўрасиникига меҳмондорчиликка борганида унинг пилдираб чопиб юрган, мендан тахминан беш ёшлар кичик кизчасини кўриб қолади ва “Кел, қуда бўлайлик, шу қизингни тўнғичимга обераман”, дейди. Хуллас, гарчанд бориб кулогини тишламаган бўлсам-да, ўзига хос бешикертти. Орадан йиллар ўтди, отамнинг жўраси вафот этиб ҳам кетди. Аммо отам “Лафз ҳалол, мен ваъдамни бажараман, бўлмаса жўрам гўрида тик туради, у ёққа борганимда ёқамдан олади”, деб туриб олди. Хуллас, ким бориб кўриб келса “сочи узун” деб таърифлайдиган бу қиз неча йилдан бери ўша узун сочини ўриб, келган совчиларни қайтара- қайтара, тенг-тўшлари ўтириш-пўтиришларга чақирса ҳам чикмасдан, каминани кутиб ўтирган эди.

Ўй-хаёлим Пуанкаре билан яримевклид фазо хандасасида эди. Учрашувга чиқиб ўтирмадим. Шунча одам мақтаяптими, ҳар нечук, узун сочидан ўзга ҳам фазилатлар ҳам бисёрдир бўлғуси рафикамда.

Ота-онанинг фарзандини уйлантириши фарз дейишади. Аммо мен бу “фарз”нинг қанчалар азобли, асабий тарзда

кечишини ўшанда кўрдим. Тўй мени ён-атрофга реал кўз билан, хушёрроқ қарашга ўргатди, бошқачароқ айтадиган бўлсам, бирданига улғайтириб ҳам қўйди. Мен ўшангача ростдан ҳам романтик ўй-хаёллар оғушида “нон”ни “нанна” деб юрганамга ишонч ҳосил қилдим.

Институтда кичик илмий ходимман, маошим етмиш рубль. Тўй эса аждаҳо мисоли оғзини очиб турибди: етмиш рубль нима деган гап, одамнинг кулгисини қистатманг, минг рубль ҳам урпоқ бўлмайди... Ота- онамнинг, укаларимнинг қарз излаб елиб-югуришларини кўриб иссиғим чиқиб кетади, хижолатдан ўзимни қаерга қўйишимни билмайман. Яна ажабланиман: шунча ташвишларга, пул илинжида одамнинг гурурини ер билан битта қилиб ташлайдиган бўйин эгиб туришларга, ҳали тўй бошланмасидан бурун куда тараф билан тўрт газ мато устида жикқамушт бўлишларга, ҳалитдан у томон вакилларига – бежиз “душман томон” дейишмас экан шекилли – олайиб, “Бир амаллаб келинни тушириб олайлик! Кейин кунларингни кўрсатамиз!” дегандай ўқрайиб тикилишларига қарамасдан барибир улар бахтиёр эдилар. Минг уринсам ҳам, буни мантиқий жиҳатдан асослаб, тушуна олмадим. Ҳар нечук, укам айтганидек, шаҳарда илм ортидан қувиб юравериб оёғим ердан узилгани, урф-одатларимизни унутиб қўйганим рост шекилли. Мана шу хижолатпазлик асорати бўлса керак, тўй окшоми игна устида ўтиргандек безовталаниб, ўртада ернинг чангини кўтарганча, астойдил ўйнаётган хеш-уруғларимга, яқинларимга мияси олиб ташланган қўйдек анграйиб термулиб ўтиравердим.

Чимилдикда кўрдим: рафиқам сарғишдан келган, новчароқ қиз экан. Сочи, таърифланганидек, тақимини ўпмаса-да, белидан пастга тушиб турарди. Мен ҳар бир инсонни Коинот мўъжизаси, гултожи деб биламан. Инчунин, ҳар бир инсон азиз ва муқаррам. Мана шу ақида таъсирида ўсганман. Бўлғуси умр йўлдошимга ҳам шундай муносабатда бўлдим.

Ахир бу қиз уйдагиларининг ихтиёрини ўзи учун қонун деб билган, неча йил сарғайиб, умид-ишонч билан мени кутган, кўчада тенгдошлари билан ўйнаб-кулиб юрмаган, боғларда бегона йигитлар билан қўл ушлашиб сайр қилмаган. Мана шу келтирган қурбонликлари эвазигаёқ мен унга рисоладагидек эр бўлишим лозим ва жоиз эмасми? Илло, ўз бахти йўлида ихтиёрий равишда қабул қилинган ҳар қандай чеклов алал-оқибат муносиб мукофотланиши керак эмасми? Мана шу туйғулар таъсирида бўлса керак, рафиқам кўзимга оловдек кўриниб кетди. Тепада Худо шоҳид, уйланганимга қадар ҳам, уйланганимдан кейин ҳам хотинимга хиёнат қилмадим, шундай имконият туғилганида эса, ўзимни олиб қочдим. Кўз очиб кўрганим умр йўлдошим бўлди.

Тўшак масаласида сал тортинчоқроқман. Билмадим, янгалари қандай йўл-йўриқ кўрсатишган, қандай сабоқ беришган, хуллас, қовушганимиздан сўнг, аёллик остонасини ҳатлаб ўтган рафиқам чойшабни кўрсатишдан ташқари бошимдан илиқ сув куйиб, ювинтириб ҳам қўйганида, рости, қувончдан кўзларимга ёш келди, уялганидан бош эгиб турган хотинимни беихтиёр қучиб олиб, қулоғига ҳаяжон билан шивирладим: “Биз бахтли бўламиз, жоним...” Назаримда, шак-шубҳасиз шундай бўладигандек ҳам эди. Таассуфки... Мен кейинчалик сўнгги сўзни бирон марта хотинимнинг қулоғига шивирлаб айтмадим, айтолмадим. Ҳатто ўзим истаган тақдиримда ҳам дилимдан ўчиб кетган бу сўз тилимга қайта ситилиб чиқмади.

Орадан йиллар ўтди. Мен ҳар замон-ҳар замонда ўзимни чимилдикда, келинчак ювинтириб қўяётган қуёв сифатида тасаввур этишга уринаман, аммо буни эпполмайман, қайлардадир олисда қолган ғира-шира манзаралар янада хиралашади, туссизлашади, уларнинг ўрнини шафқатсиз воқелик эгаллаб олади-қўяди... Ўша тонгда эса... етмиш икки томирим бўшашиб, оғзимнинг таноби қочган ҳолда, табиатнинг никоҳ, эр-хотинлик аталмиш тилсимотларига шукроналар айта-айта ўтирган маҳалим эди. Қайнонам кириб келди хонага. Бир амаллаб салом бердим. Қайнонам ўтирди. Ўзи билан олиб келган урчуғини йигира бошлади. Ҳа, аниқ эсимда бор, худди шундай бўлганди. Иккинчи онамга недир яхши гаплар айтгим келди. Ахир, шундай қизни вояга етказган, авайлаб-асраган, чанг ҳам қўндирмасдан, менга олиб келиб тутқазган. Шу сабабли бўлса керак, қайнонам ҳол-аҳвол сўраш асносида “Қизим яхшими” деб қўйган маҳал, мени нима жин урди, тилимни қайси қарға чўкиди, билмайман, рафиқамни бир мақтаб қўйиб деган ниятда талтайиб:

– Қизингиз ёмо-он... – десам бўладими!

Ҳа, ҳа, “ёмон” демадим, “ёмо-он” дедим, балки бундай бўлишини билганимда, “...зўр” деган сўзни ҳам қўшиб кетардим. Умуман, менимча, кўп ҳолларда сўзларнинг ўзидан кўра уларнинг айтилиш оҳанги, ифода муҳимроқ. Сўз шакл бўлса, оҳанг – моҳият. Ҳамма гап моҳиятда, ахир. Шундай эмасми? Ахир шоир ҳам ўзининг севгилисига қараб, “Эх, қани энди дунёда яна бирон қиз сени мен каби ёмон кўрсайди”, дейди, “яхши кўрсайди” демайди. Илло ўша қиз ошиғига “ёмон кўраман” деб туриб аслида “яхши кўраман” деган, гап оҳанги билан айтган. Шоир буни тушунган. Аммо қайнонам тушунмади.

Ўзим кўрдим: олтмиш ёшли кампирнинг юзи бирдан қийшайиб, қаҳрли тус олди, кўзлари чақчайди. Бир юмалаб, эртақлардаги бурни узун ялмоғиз кампирга айланган қайнонам нафрат билан қарганди:

– Қизим ёмон бўлса, яхшисини топиб ол!

Мен ҳали жавобга, ўзимни оқлашга оғиз жуфтлаб улгурмасимдан қайнонам шартга ўрнидан турди ва хонадан чиқди-кетди. Йўқ, шунчаки чиқмади, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Қовун тушириб қўйганимни англадим. Ўнғайсиз қилиғи учун тарсаки еган боладай юзим уят ва номусдан ловуллаб ёнарди. Нимадир қилиш

керак эди. Аммо нима? Довдираб қолгандим. Мен то мулоҳаза юритиб, бирон қарорга келиб улгурганимча эса гишт қолипдан кўчиб бўлганди: қизининг хонасига кириб, эшикни ичкаридан қулфлаб олган қайнонам янги келинчак билан тушга довур тарбиявий соат ўтказди. Ва... ва шу билан ҳаммаси тугади.

Кекса аёл нима деса дегандир, аммо хайр-маъзурни ҳам насия қилган онаси жўнаб кетганидан сўнг ичкаридан юлкиниб, ранги бўзариб чиқиб келган рафиқам биров билан уришгудай вазоҳатда эди. Бу қиёфа уни анча-мунча хунук кўрсатарди.

Бу дунёда эркак киши учун энг оғири – ўзини оқлаш. Айниқса қилмаган гуноҳи учун. У пайтлари хотинимнинг юзида сал-пал ҳаё пардаси бор эди. Шунгами, хайриятки шанғилламасдан, аммо захарли сўзларни тишлари орасидан битта-битталаб чиқарган кўйи, бошимга маломат тошлари ёғдиришга тушиб кетди: “Боринг ўша яхшиларингизнинг олдига! Биз энди ёмон бўлиб қолдик-да, а? Ишингиз битгандан кейин... Ўзимам билувдим-а, бир келиб хабар олмаганингиздан шаҳарда ўйнашларингиз кўплигини...”

Онамнинг гаплари тўғри ўзи. Сиз мени ўқимаган деб менсимайсиз. Лекин ўқиганлариниям кўраяпмиз. Бари бири-биридан баттар. Сиз ўшанақаларнинг орасида юргансиз-да...” На гапингни эшитадиган, на изоҳингга қулоқ тутадиган, дақиқасига ўттиз уч ўрнига, қирқ беш тезликда айланаётган пластинкадай тинмай жавраётган аёл олдида ўзимни қандай ҳам оқлай олардим? Бир-икки уришиб кўрдим, фойдаси бўлмади.

Хотинимнинг юрагимга наштадай санчилаётган ҳамма гаплари бир бўлди-ю, “Агар мен тегмаганимда.. мен тегмаганимда хотинсиз қолиб кетардингиз, юраверардингиз ўша бузуқларингиз билан, ўзингизам бузуқ бўлиб!” деган ҳақорати бир бўлди. Ё раб! Бу нима деган гап ахир! Ахир бу... менинг эркаклик шаънимни балчикқа қориш билан баробар эмасми? Нега, нега у биринчи кечадан кейиноқ менга умр йўлдоши бўлганлигини таъна қилади? Нима, у бўлмаса мен бир умр бўйдоқ ўтармидим? Кўзларим намланди. Беихтиёр кафедрамиздаги исми-жисмига мос лаборант Мунисани, унинг хуркак нигоҳларини эсладим. Кейинги пайтлари уни кўрсам, юрагим дукиллаб урадиган, этим ғалати жимирлашадиган бўлиб қолганди. Шунинг учун кафедрага боришни ҳам йиғиштиргандим. Йўқ, йўқ, мен буни онгли равишда қилдим, мукофот ёинки мақтов илинжида эмас. Бу воқеани эслагим келмайди. Аммо қайси гуноҳим учун таъна-дашномлар дўли бунчалик устимга ёғилаяпти, шуни тушунмасдим. Яна кимдан, тун бўйи қучоғимда бўлган, мен ўпган, мени ўпган, ўзини менга бахшида айлаган, мени ювинтириб қўйган, мен ҳаяжон билан “жоним” деб атаганимда юзини уялинкараб яширган аёлдан.

Кўнглим бирдан бўм-бўш бўлиб, хувиллаб қолди. Хотинимнинг таъналаридан кўра бу гапларнинг нафрат ва ғазабга қоришиқ оҳанги мени адои тамом қилмоқда эди. Қачон улгурди у менга душман бўлиб олишга?

Қачон улгурди у менга бу қадар тийиксиз алам билан қарашга? Нима, мен еб, у қурук қолдимми? Қўйиб берса, ҳозирнинг ўзида мени пичоқлаб ташлашдан, эгимни хомталаш қилишдан ҳам тоймайдиганга ўхшайди.

Айбим, онасига айтган бир оғиз гапимми?.. Шуми оғиз тўлдирилиб айтиладиган оилавий ҳаёт, шуми “эр-хотин – қўш ҳўкиз” деганлари? Яна ўзимча юрагим терак баргидай титраб, ич-ичимдан илтижо қиламан денг: “Э Худо, ишқилиб бу гапларни ота-онам ё ука-сингилларимдан биронтаси эшитиб қолмасин-да... Шарманда бўламиз-ку, шарманда...”

Синган кўнгилни чегалаб бўлмас экан.

Шу оқшом биз, бир кунлик эр-хотин, бир-биримизга тескари қараб ётдик. Хотиним-ку, тезда пишиллаб ухлаб қолди, лекин мен тонггача кўз юммай чиқдим. Бу мен кутган, айниқса биринчи кечадан сўнг ажойиб бўлишига ишониб қолган оилавий ҳаётга ўхшамасди...

Эртаси куни Пискуновнинг “Олий математика”сини ўқиб ўтиргандим. Хотиним бошимга келиб турди-турди, сўнг:

– Ўлдим-қуйдим китобми? – деб сўради.

– Шунга ўхшашроқ, – деб қўяқолдим.

Рафиқам чўнтагидан ўқувчилар дафтарида йиртиб олинган бир варақ қоғоз чиқариб берди:

– Уни Тошкентингизга борганда ўқийверасиз. Аввал манавини ўқинг.

Бу рўйхат эди. Адашмасам, агар ғиж-ғиж имло хатоларини тузатиб ўқисак, “Душанба холамнинг туғилган куни. Сешанба дугонамининг тўйи. Чоршанба тушга аммамнинг уйида “нон синдирар”, кечкурун “қиз чақирди”... мазмунида эди. Бу рўйхат синоатини сўрадим. Ёш келин-куёв сифатида уларнинг ҳаммасига боришимиз керак экан. Табиийки, қурук қўл билан сўппайиб кириб борилмас, арзирли совға-салом олиш шарт экан.

Рафиқам алоҳида таъкидлаб ўтди:

– Ёш келинман. Ҳаммамнинг кўзи менда бўлади. Уялтириб қўйманг. Менинг уялганим – сизнинг ерга кириб кетганингиз бўлади-я.

Буни-ку, тушундим. Аммо нима учун ўзимизнинг тўйимизга тушган совға-саломлардан бунақа жойларга олиб бориш мумкин эмаслигини асло тушунмадим. Шунақа ирим бор эмиш: янги келин-куёвга берилган совға-саломларга тегинилса, шу рўзгордан барака кетаркан, уруш-жанжалам кўпайиб қоларкан. Бу мен учун олий математикадан ҳам қийинроқ масала эди. Эътироз билдиришга уришиб кўрдим:

– Пул масаласи сал оғирроқ бўлиб турибди-ку...

Рафиқам ковоғини уйди:

– Бўйнингизга мажбурлаб о силиб ол магандим . Мард бўлиб уйландингизми, энди бу ёғигаям чидаб беринг-да. Ахир икки бармоғимни бурнимга тикиб, шўппайиб кириб борсам уйимдагилар, қариндош- уруғлар “Ўл бу кунингдан! Топганинг шу курумсоқ бўлдими? Ўзинг пиширган ошни энди айланибам, ўргилибам ичавер” дейишмайдими? Устимдан кулишмайдими? Нима, биринчи кундан мени ер билан битта қилмоқчимисиз? Яна тушунтиришга уриндим:

– Ахир... йўқ нарсани қаердан топай? Уйдагиларнинг ахволи маълум- ку. Тўй қилиб беришди... Эшитганим илон пўст ташлайдиган гап бўлди:

– Тўйни пеш қилманг. Жа унақа мақтанадиган тўй бўлгани йўқ. Онам бечора уятларда ўлди... Сиз менга тўйни миннат қилгандан кўра жондай холамнинг туғилган кунига нима совға қилишни ўйланг.

Буниси энди хаддан ортиқ эди. Жаҳлим чикқанини кўрган икки кунлик келинчак йиғламсиради:

– Менга не-не казо-казолардан совчилар келишганди. Мен бўлса...

Энди нимадир дейишга бефойда. Шу сабабли иккала кўлимни кўтардим-у, бош эгиб онамнинг хузурига чикдим.

Кунда-кунора албатта бир тадбир чиқиб туради. Ҳақиқатан ҳам шаҳарда яшаб, қишлоқ расм-русумларидан, урф-одатларидан йироқлашиб кетган эканман. Унақа десам, бизнинг давримизда, мисол учун, аёллар туғилган кунларини бунақа тантанали нишонламасди, шекилли. Ё бола бўлиб, буни сезмаган эканмизми?

IV

Аввал “кичик чилла, қоронғида юриш мумкин эмас, узокқа бориш мумкин эмас”, дейишди, кейин “катта чилла”. Ишқилиб, қирқ кунча қишлоқда қолиб кетдим. Шундан сўнг ота-онамдан рухсат олиб хотинимни шаҳарга олиб келдим. Институтнинг оилавий ётоқхонасидан каталакдай хона ажратиб беришди.

Мўлжаллаган ишларимдан анча орқада қолиб кетгандим. Графигимга етиб олишим керак. Бир томонда номзодлик иши, иккинчи томонда Пуанкаре менга илҳақ кўз тикиб туришарди. Энди белни маҳкам боғлаб, тадқиқотларимни давом эттиришга киришмоқчи бўлиб турганимда кутилмаганда, оёқ остидан катта бир муаммо чиқиб қолди.

– Ватан керак, – деди хотиним.

Аввалига бу гапнинг мағзини чақмадим. Шунда рафиқам изоҳ берди:

– Уй керак. Обшитада ҳам яшаб бўладими?

Бу талабни қулоғим тагидан ўтказиб юборишга ҳаракат қилдим. Нега энди шунча одам яшаётган “обшита”да яшаб бўлмас экан? Бунинг устига, осон бўптими уй олиш? Отликқа йўғ-у... Ана, навбатга ёзилиб қўйганман, бирон ўн йилларда бериб қолишсаям дўппимни осмонга отсам бўлади.

Бироқ хотиним мутаассибларча талабини такрорлагани-такрорлаган эди: “Ватан керак!” Йўқ, шаҳарнинг сусти босдими, иккинчи ярмим бақириб-чақириб жанжал қилмади. Бунинг ўрнига дунёнинг жами ташвиш-ғамлари, ваҳималари елкасига тушгандай бирдан қадди букчайиб қолди, сўнг номаълум нуқтага тикилган кўйи лаблари титраб пичирлади: “Энди нима қиламан?.. Энди қандай яшайман?..” Баайни жами одамзот қирилиб, улқандан-улқан дунёда ёлғиз ўзи қолгандек. Рафиқамни бу аҳволда кўриб, юрагим туз сепилгандек ачишди, беихтиёр кўзларимга ёш қалқди. Ахир у шўрлик уйим-рўзгорим, қолаверса мени деб шу кўйга тушаяпти-ку.

Жойлашганимизга тўрт кун ўтар-ўтмас ковоғини тўрвадай осилтириб қайнонам кириб келди. Кампирнинг гаплари эса маълум:

– Мен ойдай қизимни бировнинг иргасида сарғайиб яшасин деб эрга бермагандим. Юборганларингизнинг “Тошкентда саройдай ҳовлиси бор”, деган лафзига ишонгандим. Агар қизимни иккита одам келса, учинчиси кўчада кутиб турадиган бу товук катагида тикиб қўйишларингни билганимдами... Ва хоказо, ва хоказо. Бу аҳволда ишлаб бўлмасди. Бу аҳволда яшаб ҳам бўлмасди. Нима, совчилардан биронтаси бўлғуси куёвтурани тарғиб- ташвиқ қилаётган маҳали айтиб юборган ўтриги учун мен бошимни кундага қўйишим керакми? Ахир томчи тошни тешади; жигар-бағрингни ўйиб ўтадиган гапларга ҳам бир кун чидаш мумкин дир, икки кун, хўп, ана, нари борса уч кун, ана ундан кейин нима қиласан? Портлайсан-да.

Лекин мен... портламадим. Илло менга тинчлик керак, хотиржамлик керак эди, майда-чуйда ғишавалар билан, ниманидир исботлашга уриниб ўтказишга сарфлайдиган вақтимнинг ўзи йўқ. Шусиз ҳам қирқ кунимни осмонга совуриб келган эдим. Мени қилинадиган бир олам ишларим, эхтимолки, қанчалик дабдабали бўлиб эшитилмасин, умуминсоний аҳамиятга молик кашфиётим кутиб турарди. Шу боис бошимни янада қуйроқ эгдим ва ота-онам, ука-сингилларим, хаддим сиғадиган қариндош-уруғларим, дўст-биродарларимга қарз сўраб бордим. Ким берди, ким бермади. Уйланганим муносабати билан иш жойимдан моддий ёрдам, мукофот, жамоа йиғиб берган пул дегандай, ишқилиб, бир ой ичида тўрт минг рублга яқин пул тўплладим. Кооператив уй дегани бўларкан, бир хонали квартираси тахминан шунча тураркан. Шунақа квартира топилди ҳам, беш қаватли уйнинг бешинчи қаватида. Нима кипти, тўққизинчи қаватда яшайдиган бир танишим ҳазиллашиб айтганидек, “тепа”га яқинроқ.

Мен шошилардим. Бу ўзимнинг сира уқувим йўқ юмушларни тезроқ бир ёқли қилишни, номзодлик ишим билан гипотезага иложи борича тезроқ қайтишни истардим. Вақт кетаётганди, вақт!

Ёраб, ким айнитиб ёхуд ўргатиб улгурган, тасаввур этолмайман, аммо мутлақо қутилмаганда, баайни ёз осмонидан дўл ёққандай, рафикам бир хонали “ватан”дан воз кечиб қолди. Бизга икки ёки уч хонали ва иложи борича иккинчи ёки учинчи қаватдаги “ватан” керак экан. Ўтироз учун жуфтлаган оғзимни “Шу ҳолимда бешинчи қаватга қандай чиқаман, ярим йўлда бола тушиб қолади-ку! Сизга хотин, фарзанд керакми ўзи?” деган дастак шартга ёпди. Ҳар қалай, аёл киши эркакка нисбатан рўзгорни, оилани кўпроқ ва хўпроқ ўйлаши рост шекилли.

Бирок бу истакни амалга оширишим учун тўплаганимнинг яна ярмича ақча топишим керак эди. Айтишга осон. Ғалати даврда яшаётгандик. Қандайдир кооперативлар, ширкатлар ёмғирдан кейинги кўзиқоринлардай бодраб чиқаётир. Одамнинг суки кирар даражада афсонавий даромад топаётганлар, партия взносининг ўзига минг-минг рубллаб тўлаётганлар... Бировнинг топгани эса ҳамини кўзингга осмондан тушгандай бўлиб кўринаверади. Хуллас, гапдан гап чиқди ва ўша жўрам мени биргаликда каттакон бизнес қилишга таклиф этди. Ўзи пишиб турган иш экан. Яъни пул мендан, ғоя ундан, даромад ўртада. Тиккан маблағим бир ярим ой ичида энг камида икки баробар бўлиб қайтиши кафолатли экан. Камида. Иш юришиб қолса, бемалол уч, хаттоки тўрт баробар ҳам ташлаб бериши

“икки қарра икки – тўрт” сингари аниқ ва равшан аксиома экан. Бу мен учун айтишга осон эди: бир ярим ой нима, “зув” этиб ўтади-кетади. Зато кейин... Қўл ташлашдим. Худо берса қулига, чиқариб қўяр йўлига, деганлари шу-да.

Энди ўша кунларимни кўркинчи туш каби эсламан.

Мирзачўлнинг қоқ киндигидаги хўжаликнинг ярим хароба фермаси. Ҳовли пиёзга тўлиб кетган. Ҳаммаёқ пиёз. Биз, тадбиркорлик қилиб, катта пул топишга жаҳд қилган икки ўртоқ ва кунлик ишга ёлланган ўттиз чоғли эркак-аёл эрталабдан қора кечгача бош кўтармай ишлаймиз. Ишимиз ажабтовур. Ҳар биримизнинг ёнимизда электр плитаси, плита етмай қолганларга дазмол ёки ичига олов ёқилган печкалар берилган. Биз пиёзнинг орқасини пичоқда шартта кесамиз-да, шу кесилган жойни қизиқ турган плита ёки дазмолга босамиз, сўнг хирмонга ирғитамиз. Шундай қилинса, ўн беш-йигирма кунлик йўлда бу сабил чириб қолмас экан. Ахир биз бу маҳсулотнинг нақ тўрт КамАЗини шу зайлда Россияга юбориш учун улгуржи сотиб олганмиз. У ёқда эса бир кило аччиқ пиёзнинг нархи... Эҳ-хе, эшитсанг оғзингнинг суви қочади, фойдани ҳисоблайвериб, бошинг айланиб кетади...

Тасаввур қилинг: кун иссиқ, ҳавода қилт этган шабада йўқ, биз ишлаётган тўрт томони берк саройнинг қуруқ ҳаммомдан фарқи қолмаган, бутун баданимиздан шувиллаб тер оқади, буям камдай, қўланса пиёз иси димоғимизга, кийимларимизга ўрнашиб қолган, ундан қутулиб бўлмайди.

Худо шоҳид, мен ҳатто биз ажратиш ташлаётган чиқитларни еяверган сигирлар сутига ҳам пиёз иси ўрнашиб қолганини ўшанда кўрганман. Эрталаб пиёздоғ билан ярим косадан сут, тушликка озгина серпиёз шўрва, кечкурунга яна пиёздоғ; тарашадай қотиб қолган қора буханка. Бармоқлар ачийди, кўздан дувиллаб ёш оқади, ўпканг юлингудай бўлиб йўталасан, бош айланади... Э, “дод” деб юборгиси келади одамнинг!

Икки ҳафта мана шу жаҳаннам азобида ўтди. Ахийри ишни тугатдик. КамАЗлар қарвони жўрам бошчилигида “Қайдасан, Новосибир!” дея йўлга тушди. Енгил нафас олдим. Шу қадар зада бўлганимдан, пиёз деган нарсага бошқа умуман қарамайман, овқатгаям ишлатмайман, ҳатто кабобининг устигаям септирмайман дея ўзимга ўзим онт ичган кўйи шаҳарга қайтдим.

Катта операцияни қойиллатиб қўйган бизнесмен сифатида бир ойдан кўпроқ жон-жаҳдим билан ўзим соғиниб қолган ишимни давом эттирдим, менга ора-сира ишонқирамай қараб-қараб қўяётган хотиним ҳам “миқ” этиб оғиз очмади. Бу энг самарали, саодатли кунларим эди. Номзодлик ишимни битирдим ҳисоб. Янги ғайрат билан Пуанкаре гипотезаси аталмиш “тотли тош ёнғоқ”ни чақишга ўтдим. Илло математикада ҳам данагидан мағизи ширин, мағизи...

Кўнгил-да, ҳали уйланмаган чоғларим орзу қилардимки, эрта-бир кун бошим иккита бўлса, мени тушунадиган мунис бир аёл – йўқ, йўқ, мен лаборанткамизни назарда тутганим йўқ, асло! – ёстиқдошимга айланса, юмушдан ҳориб қайтган чоғларим уйга яқинлашганимни савқи табиийси билан сезса, дик этиб ўрнидан турса, ошиқиб эшик ёнига келса, табассумларга кўмилган кўйи “Чарчамай келдингизми, дадажониси?” дея кутиб олса, оҳиста кучса, иссиқ юзини юзимга босса, ёноғини ўпич учун тутса, портфелимни қўлимдан олганидан сўнг эса яна бир бор кучоқлаб қўйса... Дастурхон устида елкасини елкамга текказиб ўтирса, менинг ўз юмушим борасидаги бош-кети йўқ гап-сўзларимни кўзларимга ҳайрат ила термулиб эшитса, мен билан ич-ичидан фахрланса, ғурурланса, мендан мўъжиза кутса, менга ишониб-топиниб яшаса... Мен аниқ фан вакилиман. Дунёнинг ўзи рақамлардан иборат. Буни мендан олдин айтиб кетишган. Мендан кейин ҳам айтишади. Умуман олганда эса, математикани

билмайдиган одам бошқа фанниям тушунмайди. Айтганим бунақа одам ўзининг жоҳиллигини билмай, унга даво изламай ўтиб кетиши ёмон. Йўқ, бу гапни мен айтмаганман. Етти юз йил бурун Бекон деган донишманд айтиб

ўтиб кетган. Гапнинг пўсткалласиям шу-да. Инчунин, ким айтади математикларга лирика ёт деб. Бу сира мактаниш бўлиб туюлмасин, аммо ора-сира, шундай одамни энтиктириб-тўликтириб, телба юракни хапруктириб юборадиган орзуларга умидвор асир бўлган маҳалларинг исмсиз аллақандай туйғуларни уйқашроқ мисраларда ёзиб қўйгинг келиб кетадим-ей. Дейлик, шундок эшикни очсам-у... “Мени кўрган махали кўзлари чакнаб кетса, Нақш олмадай ловуллаб, юзлари яшнаб кетса...” Наинки уч-тўрт кун, хаттоки бир кунга қишлоққа кетган бўлса ҳам, у ёқдан сени соғиниб, учиб етиб келса, ўзини бағрингга ташласа; тунлар қучоғингда энтикиб “фақат сизникиман...” дея шивирласа, туйғулар пўртанасига дош бера олмай хўнграб йиғлаб юборса... Идеалда эса, халиги ўрис шигирчи хотин ёзганидай, бир лаҳзага хайрлашаётган бўлса ҳам худди асрларга ажрашаётгандай сенга соғинч билан тўймай термулса, кўлларингни кўкрагига босиб, маҳкам сиқса... Вокеликда идеал бўлмайди дейсизми? Бекор гап. Аслида ҳаётимизнинг ўзи идеалликдан, хайратомуз мукамаллик қонуниятларидан иборат. Акс ҳолда дунё аллақачон чок-чокидан сўкилиб кетган бўларди. Мисол излаб узоққа ҳам бориб ўтирманг, мактаб даврида физика дарсида ёдлаган газ қонунларингизни эсланг. Хўш, бу қонунларнинг бари нимага татбиқ этилади? Ҳа, балли, идеал газларга. Аслида Пуанкаре ҳам тадқиқ этилаётган геометрик жисми идеал деб билади... Етар-а. Гапни орзумдаги аёлдан бошлаб, яна гипотезага олиб келиб тақабиланимни қаранг. Қип-қизил бачканалик, тўғрими? Хаёл барибир ўз номи билан хаёл-да. Зеро, мен омадсиз ҳамжинсларим бир умр камина сингари мана шундай илинжлар алдовиди ўтиб кетишларини ёинки уйдан топмаганини кўчадан қидиришларини кейинроқ тушуниб етдим.

...Кўчадан ҳовлиқиб келган хотиним жўрамни шаҳарда кўриб қолганини айтди. Ишонмадим. Аммо рафиқам ўзиникини маъқуллаб туриб олди. Шундай ишдан чалғитишганидан кўнглим оғриган бўлса-да, ноилож кийиниб, жўрамникига йўл олдим. Эшикни унинг ранги синиқ хотини очди. Кўнглим бир нимани сезгандай “шув” этиб кетди. Ичкарига кириб, бошини боғлаб ётган жўрамнинг ранг-рўйига бир қарашданок недир кулфат, бахтсизлик содир бўлганини англадим. Пиёз йўлда ириб, сув бўлиб оқиб кетибди... “Менга ишонмасангиз, шопирлардан сўранг, барисининг адресиям, телефониям бор. Лекин ўзимни уларга рўбарў қилманг. Хали йўл пулини берганим йўқ, кўришса, мени тириклай еб қўйишади, шунинг учун уйда биқиниб ўтирибман... Тўрт КамАЗдаги пиёзам оқди, худди менинг аччиқ кўз ёшимга ўхшаб оқди”, деди жўрам шўрқиллаб.

Мен тамом бўлдим...

V

Мен тамом бўлдим.

Бахтсизлик номард овчидай панада пойлаб тураркан: ўқи нишонга бир тегдими, ёввойи шавқ билан оғули пайконларини кетма-кет йўллавераркан. Шу пайтгача қандай чидаб юришган экан, хайронман, аммо бирданига иккита укам зудликда уйланадиган бўлиб қолишибди. Қўшалок тўй, қарзлар... Бу ёқда аламдан куйиб, қорайиб кетган рафиқам кўз очирмайди, мени бўшангдан олиб латтага солади, менга теккизиб-теккизиб ёмон қарғанади, орада йиғлаб-сиқтаб олади, сўнг хезланиб, жўрамнинг манзилени айтишимни талаб қилади, “хай-хай” демасам, бориб у бечораниям юлиб келадигандай. Қаёқдан хабар топган, эртасигаёқ доғули қайнонам кириб келди тухумидан айрилган товукдай хурпайиб. Она-бола менинг биттаям сўзимга ишонишмади...

Пешонамга битилган энг шўр, энг қора кунларим эди у кунлар...

Одам ўзини оқлай-оқлай, ахийри чарчаркан. Аммо яшаш керак эди. Ўша лаънати тўрт минг рублни жойига қўйиш керак эди. Укаларимнинг тўйига тузукрок тўёна оборишим керак эди. Энг оғири – менга чиркираб ёпишаётган хотиним билан қайнонамнинг асабларимни аёвсиз эговлаётган, кўзимга дунёни қоронғи қилиб кўрсатаётган овозларини ўчиришим керак эди. Бир кўнгил: “Костюмни елкангга ил-да, чиқ-кет. Ҳаммасига тупур. Дунё кенг”, деди. Бошқа кўнгил: “Сен эркакмисан ё ҳажикиз? Туғилажак зурёдингда нима айб? Оталик масъулияти борми сенда ўзи? Ўзинг тирик бўла туриб хотинингни есир, болангни сағир қилмоқчимисан?” деди. Ахир, мана, аҳволимни кўриб, рафиқам чидаб тура олмади: шу ҳолида бир амаллаб боғчага ишга кирди шўрлик. Энди юрибди болаларнинг иштонини ювиб. Рўзғор учун фидойилик бўлса шунчалик бўлар-да...

Ва мен бошимни янада қуйроқ эгдим...

Шундан сўнг нима бўлди, нима қўйди – ғира-шира эслайман. Гўёки шундан кейинги ўтган йиллар ичида мен яшамагандайман, ойнаванд қафас ичидаги олмахон мисоли тиним билмай, ўпкам бўғзимга тикилганча ҳарсиллаб чопаверганман-чопаверганман.

Ёдимда қолгани шартта бетимни сидириб ташлашу, таниш-бегоналар олдига қарз сўраб бориш бўлди.

Нечтасининг уйдан, ишхонасидан орқамдан ўхшатиб тепки егандай музтар аҳволда чиқиб келдим, санаб саноғига етолмайман. Мен хатто – ёраб! – нигоҳлари ҳуркаккина лаборантка қизимиз Мунисага ҳам юкиниб бордим. Билиб-сезиб турардим, бундан ортиқ пасткашлик йўқ эди, аммо... Ранги пахтадай оқариб кетган, менга хавотирланиб қараб-қараб қўяётган Муниса эртаси куниёқ икки юз рубль билан тилла узугини олиб келиб берди. Дарвоқе, мен кейинчалик бу қарзни қайтаролмадим: тез орада Муниса ишдан бўшаб, бошқа жойга ўтиб кетди. Айнан қаерга ўтганини ҳеч ким билмади, ўзим суриштириб юришга эса

на фурсат топдим, на хафсала қилдим. Жўрамдан умид қилиб тургандим ҳеч бўлмаса ярмини кўтарар деб. Аммо у қутилмаганда бошқа жойга кўчиб кетиб қолди. Бир-икки кидирдим, тополмадим. Орадан уч ойлар ўтиб, уни гўёки яп-янги “Жигули” машинасини учириб кетаётган ҳолда кўриб қолган рафиқам қилди жанжал, қилди жанжал. Қорни қаппайиб қолган, бу қоринда ўзининг пушти камарингдан бўлган зурриёдни кўтариб юрган аёлнинг ички нафрат, ирганиш тўла таъна-дашноларини эшитишдан оғирроқ укубат борми бу дунёда?! Ва бу азобга чидай олмаган асабларим дарз кетди, музлаган идишга қайноқ сув қуйилгандай чатнади: бир кечада сочим қордай оқарди, бошим ора-сира пружинкаси чиқиб кетган қўғирчоқнинг қалласидай қилтиллайдиган бўлиб қолди, ҳаяжонланган маҳалларим дудукланишдек бемаъни қилиқ пайдо бўлди. Ваҳоланки, мен талабаларга маъруза ўқирдим. Мана ўғирланган қўлэзмаю, унинг асоратлари хусусидаги афсона қачон пайдо бўлганди! Энг яқин дўстим қўлэзмани ўғирлармиш-да, дарров химоя ҳам қилиб қўя қолармиш! Илмий Кенгаш менга тасдиқлаб берган мавзуни-я?..

Қолган хотираларим айқаш-уйқаш. Мен бу йиллар ичида мурвати бураб қўйилган, абадий ишга мўлжалланган қўғирчоқдай тинмай ишладим. Аввал икки жойда, кейин уч жойда. Эрталабдан портфелимни қўлтиқлаб маъруза ўқишга чопаман, тушдан кейин қурилишда, кечаси қоровулчилик; шанба-якшанба кунлари мардикорлик... Иш, иш ва яна иш. Пул, пул ва яна пул ташвиши. Ҳар сафар бирон қарзимдан қутуларканман, елкамдан шафқатсизларча босиб турган навбатдаги залворли юқдан қутулгандай енгил тортардим, озгина қолди-ку, ўшалар билан ҳам ҳисоб-китобни тугатиб олай, кейин ётиб олиб илм билан шуғулланаман, деб юпатардим ўзимни ўзим. Мавзу меники, уни ҳеч ким тортиб ололмайди, бунинг устига у тўксон тўққиз фоизга битган. Пуанкаре эса... шунча йил қутган, яна озроқ кутиб турса ҳеч нима қилмайди. Улгураман. Албатта улгураман. Ахир атай ўзимни орқага ташламаяпман-ку. Ҳозирча мажбурман. Аммо оз қолди, жуда оз қолди, яна бир зўр берсам бўлди... Бу орада “ватан”лик ҳам бўлди. Рафиқам орзу қилганидек иккинчи қаватда, фақат икки хонали. Бир хона қарз бўлиб қолдим. Бу орада, минг шукр, бир ўғил, бир қизнинг отаси бўлдим. Бу орада бадқовоқ қайнонам раҳматли бўлиб кетди.

Бу орада Кембриждаги Клэй Математика институти учинчи минг йиллик учун математиканинг етти энг муҳим масаласи рўйхатини эълон қилди. Ҳар бир масалани ечган кишига бир миллион доллардан мукофот ваъда қилинди. Пуанкаре гипотазаси ҳам бу рўйхатда бор эди...

Бу орада мен билан бир пайтда иш бошлаган Аюпов йигирма етти ёшида фан номзоди, ўттиз ёшида фан доктори бўлди. Мен эса олтимиш ёшимда ҳамон катта ўқитувчи бўлиб, бир сўзни тўтиқушдай икки мартадан такрорлаб, талабаларга ўзим савол бериб, жавобини ҳам ўзим айтиб юрибман... Дарвоқе, яқинда бир танишимнинг номзодлик иши химояси сабаб Аюпов раҳбарлик қилаётган институтга бордим. Президиумда ўтирибди қиличдай бўлиб. Пўрим. Кўзлар чақнаган. Сира қаримагандай. Агар ёнма-ён туриб қолсак, бизни ота-бола дейишлари эҳтимолдан холи эмас... Аюпов мен томонга бир-икки марта кўз ташлади, аммо танимади шекилли. Қаёқданам танисин. Индамай ўрнимдан туриб, залдан чиқиб кетдим. Аюпов менинг ийиғи чиқиб кетган портфелимга қараб қолганини ҳис қилдим. Балки нимадир эслагандай бўлгандир...

Бироқ ўша кун менинг бошимга тушган шўришлар шу билангина тугаб қолмади. Институтнинг гилам тўшалган йўлагида кетарканман, девордаги зарҳал ҳарфлар билан “Бизнинг фаҳримиз” деб ёзилган доскага кўзим тушиб қолди. Институтнинг фаҳри бўлган олимларга шунчаки кўз ташлаб ўтаётиб, ногоҳ ток ургандай жойимда қотиб қолдим. Янглишим мумкин эмас эди. Учунчи қаторнинг бошида Муниса турарди. Ҳамон ўшандай муниса, маъсума, ўшандай тортинчоқ, хуркак нигоҳли... Гўё йиллар унга таъсир қилмагандай. Дир-дир титраб, аранг ўқий олдим: “Муниса Фалончиева. Физика-математика фанлари доктори. Фалон-фалон йиллари Теннеси университетиде маъруза ўқиган...”

Институт биносидан қандай чиқдим, эслай олмайман...

Табиатда бўшлиқ бўлмайди. У албатта нима биландир тўлдирилади. Қанчалик тан олмасликка уринмайин, қанчалик қаршилиқ кўрсатмайин, жон-жаҳдим билан инкор этмайин, бироқ барибир табиат қонунлари қошида ожизлигимни ғира-шира бўлса-да идрок этиб турардим: онг- шуурни, тафаккурни бирданига икки томонга йўналтириб бўлмайди, икки кемага осилган ғарқ бўлади. Инчунун, ё илм, ё моддият! Унисидан эллик, бунисидан эллик фоиз олиб яшаб бўлмайди. Бунинг самараси чала туғилган болага ўхшаб қолиши ҳақиқатга яқинроқ. Инчунун, тирикчилик ғуборига тўлган мияни ярқиратиб тозалаб ташламоқ, унинг йўналишини олдинга ўзанга қайтармоқ имконим хорижидаги иш эмасми...

Тан олай, болаларимдан умид қилгандим. Ҳар нечук, олма ўз дарахтидан узоққа тушмас. Бироқ рафиқам томонидан саркаш ўжарлик ва қатъият аралаш ишонч билан яратилган “бўшанг, ҳеч ишни эплолмайдиган, умри чақа санаб ўтаётган, бошқаларга ўхшаб бундай яхши яшашни ҳам билмайдиган” уқувсиз ота образи мен билан фарзандларим ўртасига ўтиб бўлмас хитой деворини ўрнатди. Шунда ҳам анча уриниб кўрдим. Аммо “икс”нинг кубидан оддий ҳосила ололмайдиган, логарифм билан интегралнинг фарқини билмайдиган болалардан буюк математик чиқмаслигини мендек уқувсиз катта ўқитувчи ҳам билиб-тушуниб турарди...

Барибир, инсон умид билан, умид дарахти сўлганида эса, илинж ниҳоли билан тирик дейишади. Мен ҳар сафар янги ўқув йилида янги талабаларга маъруза ўқишни бошларканман, дарс охирида битта саволни ўртага ташлайман. Одатда бу салгина мураккаб сўроқ бўлади. Яъни, мен билишга уринаман: шу аудиторияда ўтирган қора кўзлар орасида ҳеч бўлмаса биттагина фавкулудда салоҳиятлиси учраб қолармикан? Бу хатти-харакатим лакмус қоғозини синаб кўришдай гап, албатта: қани, аудиториянинг ишқорлилик, яъни илм даражаси қанчалик? Кўнгил туб-тубида эса илинж: зора шунақа иқтидор чиқиб қолсаю... қолиб кетган ишимни, ҳеч бўлмаса гипотезани ечишга уришиб кўришни биргаликда давом эттирсак. Эҳтимол ёшлик ғайрати ва кексалик тажрибаси қўшилган жойда чинакам мўъжиза юз берар. Ахир, қатик тўкилгани билан ҳовончада юқи қолади-ку. Яқинда, ниҳоят фурсат топиб, қўлёмаларимни диққат билан ўқиб чиқдим. Нимадир бордек, қалбни қоплаган кул орасида эса чўғлар милтираб қолаётгандек...

Афсуски, синондан ҳар сафар ҳафсалам пир бўлавергач, охири бу бенаф машғулоти тугатсаммикан, деган ўйларга ҳам бора бошладим.

Аниқ эсимда бор, – мен ахир математикман, сонлар менинг кўзир қартам, – янги ўқув йилининг биринчи маърузасини иккинчи курс талабаларига ўқидим. Ҳали айтганимдай, математиканинг ўз оҳанрабои бор-да. Дунёнинг математик асосдаги бу қадар изчиллиги, ақл бовар қилмас мукамаллиги мени ҳамиша ҳайратга солади. Балки шу сабабидир, маърузам яқунланган сайин титраб, ҳаяжонга туша бошлайман, аммо бунинг оқибатида дудукланиб қолишдан чўчиб, ўзимни ўзим назорат қилиб туришга ҳам уринаман. Ўша қуни ҳам маърузам хотимасида доскадаги формулаларга ишора қиларканман, беихтиёр жўшқинлик билан:

– Агар Гауссининг манфий чизиғи юзанинг эгарга ўхшашлиги билан боғланган бўлса, масала бутунлай бошқача тус олади. Эътибор беринглар-а, бутунлай бошқача! Бу нақадар қизиқарли! – деб юбордим.

Олдинги партада ўтирган талаба ёнидаги шеригининг қулоғига шипшиди:

– Худди сигири эгиз тукқандай қувонишини!

Аниқ эшитган бўлсам-да, айни дамда бунақанги лукмаларга эътибор бериб ўтирадиган аҳволда эмасдим. Мени масаланинг синоати ўзига мафтун этиб бўлганди:

– Бу ерда энди ҳатто Лобачевский назарияси ҳам ёрдам беролмай қолади. Бу нима дегани? Бу энди хандаса илмида янги кашфиётлар яратила бошланди, де-дегани...

Дудуклана бошладим. Бу ёмон аломат эди. Сал ўзимни босиб олдим-у, аудиторияга қарадим. Аммо биронта чақнаган, мен билан қўшилишиб ҳайратга тушаётган нигоҳни учратмадим. Хушёр тортдим. Кўнглим чопмай, ҳеч нарсага ишонмай турган бўлсам-да, соатимга қараб, кўнғирок чалинишига уч дақиқа қолганини кўрдим ва доскадаги формулаларга ишора қилдим:

– Мана энди лемма 2.1.1.га эътибор қаратинг-а. Маълумки, Гаусс эгри чизиғининг бир қисми бирламчи квадрат шакл коэффиценти билан аниқланмайди. Демак биз “V”ни констант деб олсак, унда лемма бир нарсани очиқ-ойдин нима қиляпти? Ҳа, кўрсатапти. Яъни юзадаги “V” констант бўлса, 0.1-формуладаги “D” ўз-ўзидан нимага тенг бўлиб қолади? Хўш?

Бу менинг лакмус қоғозим, яъни талабаларнинг илм даражасини аниқлаш юзасидан бераётган назорат саволим эди. Одатдагидай, талабалар жим. Мен қарасам, кўзларини олиб қочганлари қанча. Ажабланганимни яшириб ўтирмадим:

– Ахир бу шундайгина кўришиб турибди-ку. Болалар, сал диққат қилинглар.

Менга эмас, формулага қаранглар-а, формулага. Нақадар осон бу ечим. Озгина мантиқий фикрлаш керак, холос. Ахир биз ҳеч кўркмасдан, мана, “ $v = \cos$ ” деб белгилаб қўйдик. Хўш, бу ҳолда 0.1-формуладаги “D” ўз-ўзидан нимага тенг бўлиб қолади? Талабалар оғизларига сув солиб олгандай яна миқ этишмади. Мен худди шундай бўлишини билгандай, қовоғимни уйганча ўзим сира фойдаланмайдиган маъруза матнимни қайтариб портфелимга сола бошладим.

Шу пайт ўртарокда ўтирган бир талабанинг қўл кўтарганини кўриб қолдим. “Бошланди. Ҳозир бутунлай бошқа мавзуда савол беради, одамни майна қилишга уринади. Сўтак!” деган ўйда ғижиниброқ бош ирғадим:

– Хўш?

Шунда йигитча нима деди денг:

– Агар “v”ни константа деб олсак, 0.1-формуладаги “D” нолга тенг бўлади.

Ўз қулоқларимга ишонмадим. Йўқ, “D” нолга тенг бўлиши тўғри эди.

Аммо бунинг бу бола қаяқдан билди? Нахотки тахмин қилган бўлса?

– Ўртага чиқиб, шуни кўрсатиб берсангиз, йигитча.

Талаба доска ёнига келди ва бир ярим дақиқа ичида ҳаммасини исботлаб ташлади. Мен анграйиб қолдим. Кўнғирок жиринглади. Менинг ахволимни кўрган талабалар жойларида жимгина ўтиришарди. Аранг сўрай олдим:

– Давом этоласизми? Энди биз юзада ҳосиласи нолга тенг бўладиган эгри чизикли координатларни нима қилишимиз керак?

Йигитча иккиланмай жавоб қайтарди:

– Аниқлашимиз керак. Бунинг учун биз 0.2-формулани келтириб ўтамиз.

Талаба керакли формулани доскага ёза бошлади.

Худо бор! Мен излаганимни топган эдим! Ниҳоят! Умидим деярли узилиб бўлганида-я!

Дарсдан кейин талабани кафедрага чақирдим. Гаплашиб кўрдим. Бало экан. Туғма математик!

Мен қачондир бир умр ерга қараб, ниманидир излаб юрган одам тилла танга топиб олганида ишонмасдан, топилдиғини ташлаб юборган экан, деб эшитгандим. Шу аҳволга тушиб қолмаслик учун эҳтиёткорлик билан иш тутдим. Аввалига “Математика бўйича талабалар орасида ўтказиладиган олимпиадага қатнашасиз”, деган сабабни рўқач қилиб, уни кутубхонага олиб бордим ва уч-тўртта керакли адабиётни олиб бердим. Мана шу китобларни диққат билан ўқиб чиқишни ва ўқишни тайинладим. Йигитча одобли муллаваччадек бир оғиз “хўп бўлади” деди ва китобларни олиб кетди.

Кейинги ҳафта талабани имтиҳон қилиб кўрдим. Нима ҳам дердим, бола мен берган асарларни ўзим талаб қилгандай ҳам ўқиб, ҳам ўқиб келганди. Қувончдан шайтонлаб қолишимга сал қолди. Талабада мен излаган илм ҳам, салоҳият ҳам бор эди.

Кафедрада ўтган учинчи сабоқдан кейин мен гапни аста-секинлик билан ўз мақсадим томон бурдим: бир асрдан бери ечимини тополмай келаётган Пуанкаре гипотезаси ҳақида сўзладим. Қизиқиши кучайсин деган мақсадда охири дунё математиклари шу бошқотирмани ечган олимга бир миллион доллар мукофот ваъда қилишганини ҳам кистириб ўтиб кетдим. Кутганимдай, пул миқдорини эшитган талабанинг қошлари керилиб кетди, кўзлари чакнади. Мен тўғри йўлдан бораётганимга ишонч ҳосил қилдим. “Шу пул эгасини кутиб ётибди. Эҳтимол, у бизники бўлар”, дедим.

Табиийки, талаба ишонқирамай бош чайқади:

– Шунча олим турганда...

Ўзимам шу жавобни кутгандим. Дарров тайёрлаб келган гапларимни тўқиб солдим:

– Бошқа олимлар ҳам худди шундай ўйлашади. Бу аслида ўзи йўқ воқеликнинг курук ваҳимаси, шарпадан кўркиш, арқонга осилиб қўйилган, шамолда ҳилпираётган қўйлак ичида биров бор деб чўчиш. Шунинг учун ҳеч ким бу гипотезани ечишга астойдил киришмаяпти. Очиғи, йигитча, мен бу соҳада у-бу иш қилиб қўйганман.

Талаба яна менга ишонқирамай қаради:

– Сиз-а? – Сўнг саволининг ўринсиз эканлигини ўзи ҳам пайқади шекилли, дув қизариб кетди: – Кечирасиз.

– Ҳечқиси йўқ, – дедим дарҳол. Сўнг гапни ҳазилга бурдим: – Нима, мени осмондан мана шундай, катта ўқитувчи ҳолида портфелини қўлтиқлаганча тўғри аудиторияга тушиб, маъруза ўқишни бошлаб юборган деб ўйлайсизми? Мен ҳам ёш бўлганман, ўзимга яраша орзуларим бўлган.

Ҳар қанча яширишга уринса-да, йигитча барибир гапларимга унчалик ишонмаётганлиги сезилиб турарди.

Тўғри-да, Пуанкаре қаёқда-ю, қаршисида ғижим костюм-шимда, ийиғи чиқиб кетган бўйинбоғда ўтирган манави қориндор, сочи тўкилган, бунинг устига салга боши қалтираб, ўзи дудуқланиб қоладиган, яна бир пайтлар ёш бўлганлигини даъво қилаётган домла қаёқда!

Мен портфелимдан қўлёзмаларимни олдим. Аввал гипотеза хусусида узок маъруза ўқидим. Ҳеч қанақанги гап бўлиши мумкин эмас, талаба ўта зехнли, ўта фаросатли, аналитик таҳлилга мойил эди. У айтмоқчи бўлаётган фикрларимни жуда тез илғаб олар, баъзан, дудуқланиб қолган кезларим ҳатто кўмаклашиб ҳам юборарди. Шундай бўлса-да, учинчи соат охирига борибгина йигитча менинг ниятимни бир қадар равшанроқ тушуна бошлади. Менга шунинг ўзи етарли эди. Бизнинг фанда калаванинг учини топиб олсангиз бас, қолгани ўз-ўзидан чиқиб келаверади, оддий мантиқ шуни талаб қилади. Йигитчанинг ҳам мавзуга қизиқиб қолганлиги жойида тинч ўтиролмай қолганлигидан, лаблари қаттиқ қимтилганидан сезилиб турарди. Эртаси куни яна учрашишга келишиб, хайрлашдик.

Мен масрур эдим. Шу қадар масрур эдимки, кейинги йиллар ичида биринчи марта “прогул” қилиб, иккинчи иш жойимга бормадим. Учунчисига ҳам. Хотинимнинг “...нима қиламан? ...қандай яшайман?” қабилидаги изтиробли нолишларини эшитмаслик учун кулоқларимга пахта тикдим, хонамда китоб ўқиб ётавердим.

Мен яна илмга қайтмоқда эдим. Дилимнинг қай қоронғу, ҳамманинг, ҳатто ўзимнинг ҳам нигоҳимдан пинҳон пучмоқларида бир телбавор ўй кезардики, мабодо Худо “Ол, кулим” десаю, талаба иккаламиз гипотезани ечсак, мен... мен мукофот пулидан воз кечаман. Майли, талаба олсин, унга керакдир.

Аммо мен ўзимга тегишли беш юз минг доллардан воз кечаман. Тўлалагича! Илло... илло мен бир асрдан бери жумбоқ бўлиб келаётган гипотезани исботлаб, кашфиётга эришган маҳалим ҳис қилган шодлигимни, бахтимни ярим миллион доллардан қиммат деб ҳисоблаган бўлардим. Тушунтириб беролмадимми? Буни тушуниш учун одам ҳақиқий математик бўлиши керак. Тўғри, пулдан воз кечганимни эшитган хотиним мени тириклай ғажийди, болаларим нафрат билан қарашади, таниш-билишларим телбага чиқаришади. Аммо мен барибир шундай йўл тутаман. Назаримда, талаба ҳам шундай қиладигандай. Ахир унинг томирларида ҳам асл математикнинг қони оқмоқда...

Туни билан қўлёзмаларимни титиб чиқдим. Мен яна ҳов ўшал даврдаги, ғалаба исини туя бошлаган тадқиқотчига айланиб бормоқдайдим... Эртаси куни университетга худди байрамга бораётгандай кўтаринки

кайфиятда, учта ноёб китобни портфелимга солган кўйи, гўдайиб йўл олдим.

Йигитча келишилган пайтда кафедрага кириб келди. Буям мени хурсанд қилди: аниқлик – математикнинг биринчи фазилати. Мана шу кайфият таъсирида бўлса керак, талабани мактаб қўйишдан ўзимни тийиб туrolмадим:

– Йигитча. Нигоҳингиз ўткир, шуруингиз тиник. Очиғини айтаман, шунча йил дарс бериб, бу гипотеза моҳиятини тушунган, уни ечишга жазм қилган талабани нима қилмагандим? Учратмагандим. Тўғри, бу гипотеза ечимини топишга анча вақтимизни нима қиламиз? Тўппа-тўғри, сарфлаймиз. Лекин ишонаверинг, бу арзийдиган иш бўлади. Нафақат арзийдиган, балки фан оламида катта шов-шув ясайдиган иш бўлади. Ечимни тополсак, бутун Ўзбекистон математиклари бизга нима қилади? Ха, ҳавас қилади. Мен нима деяпман? Нафақат юртимизнинг, ҳаттоки дунёнинг мана-ман деган олимлариям...

Жўшиб гапирётган маҳалим қарасам, талабанинг шашти пастрок. Ўзиям журъатсизлик билан:

– Домла, – деб қўйди.

Одам баъзан келаётган хавфни олдиндан сезади, дейишади. Юрагим увишиб, сергак тортдим, йигитчага далда беришга уриндим:

– Чўчиясизми? Асло чўчиманг. Ёшсиз, ғайратингиз, кучингиз, билимингиз бор. Бу иш иккаламининг қўлимиздан нима қилади? Келади.

Албатта, келади.

Мана шунда... мана шунда талаба чўнтагидан зарҳал таклифнома олиб узатди ва:

– Шунақа бўп қолди, устоз, – деди бир оғиз. – Оилада тўнғич ўғилман...

Бу икки кундан кейин бўладиган тўйга таклифнома эди. Бўшашиб қолдим. Тилак билдирган бўлдим:

– Табриклайман. Вақт арифметик прогрессияда ўсгани сайин бахтингиз геометрик прогрессияда кўпая борсин.

Кайфиятим тушиб кетганини сезди шекилли, йигитча нимагадир шоша-пиша ўзини оқлай бошлади:

– Лекин бу гипотеза билан, устоз, албатта шуғулланаман. Тўй ўтиб олсин.

Паришон аҳволда унинг гапини маъқулладим:

– Албатта, албатта. Аввал тўй ўтиб олсин.

Бунга сайин талаба мени ишонтиришга зўр берарди:

– Тўйданкейинхотиржамбўлиболиб, бемалолилмбиланшуғулланавераман. Мана кўрасиз. Тушунинг, устоз...

Нима дердим?

– Албатта. Албатта тушунаман, – дедим.

Йигитча яна ўзини оқлади:

– Очиғи, тез тўй қилмасак, бахтимдан ажралиб қоламан.

Хаёлим бошқа ёққа кетганди. Аммо навбатчи жумлаларни бир амаллаб тилга олдим:

– Албатта, албатта. Шахсий бахт муҳим.

Яна қисир ваъда янгради: – Тўйдан кейиноқ илмга астойдил киришаман.

Куёв йигитнинг бўйнига ҳеч қачон амалга ошмайдиган мажбуриятни юклаб қўйишдан ўзимни тийдим:

– Албатта. Фақат ҳеч бўлмаса кичик чиллангиз ўтиб олсин-да, йигитча.

Талаба жонланиб қолди: – Сўраб билиб олдим. Кичик чилла йигирма кунда тугаркан. Ўшангача уйда бўлишим керак экан. Лекин ана ундан кейин кўрасиз, устоз, астойдил киришаман. Ўзи жуда қизиқ гипотеза экан.

Беихтиёр тан олдим:

– Қизиқ ҳам гапми, ҳикматнинг кони.

Талаба тўйга яна бир бор таклиф қилишни унутмади:

– Албатта келинг, домла. Кутамиз. Кичик чилла ўтиб олсин, кейин енг шимариб олиб ишга киришамиз. Унгача гипотеза кутиб туради.

Беихтиёр талабага “ялт” этиб қарадим. У беғубор кўзларини менга тикиб турарди. Афтидан, айтаётган гаплари ростлигига ўзи ишонарди. Бу сафар кўнглимдагини айтмасликнинг иложини қилолмадим:

– Тарихнинг такрорланишини қаранг. Хар қалай, тараққиёт спиралсимон шаклда эканлиги рост шекилли.

Биласизми, барибир тараққиёт бор. Худди шу гапларни мен ўттиз йил бурун тўйим олдиан ўзим ўзимга

айтгандим, ўзим ўзимни ишонтиргандим. Сиз бўлса менга овоз чиқариб айтяпсиз. Ўшанда менам Пуанкаре

кутиб туради дегандим. Пуанкаре кутиб турди, албатта, роса кутди, сабр-тоқат билан ўттиз йил кутди. Лекин мен...

Қарасам, бола бечоранинг кўзлари аланг-жалаң бўлапти. Дарров ўзимни тутиб олдим, овозимдаги титроқни ҳам яширишга муваффақ бўлдим:

– Бахтли бўлинг. Тўйингизга эса, олдиндан очик айтиб қўяй, боролмайман. Бунинг учун узр. Очиғи, бугун сизга яна учта китоб бериб турмоқчийдим. Ўқишга ва ўқишга. Лекин тўй ташвишлари билан экансиз. Албатта,

ёқимли ташвишлар. Шунинг учун, – мен портфелимдан ўтган куни иккинчи иш

жойимдан олган маошимни чиқардим, – ҳозирча китобларни қўйиб турайлик-да... Бу сизга. Оз бўлсаям кўп ўрнида нима қиласиз? Кўрасиз. Тўёна дегандай.

Хурсанд бўлиб кетган йигитча пулни ҳатто номига бўлса ҳам бир марта қайтариб беришга уринмаганидан сездимки, бу борада муаммолари етарли. Бир кунлик шогирдим қайта-қайта раҳмат айтган кўйи чиқиб кетди. Дилимда ёмон бир оғрик қолди: назаримда, пулни кўриб, миннатдорчилик билдираётган пайти йигитча бошини сал пастга эгандек бўлди. Яна ким билади дейсиз. Балки менга шундай туюлгандир. Ўзидан хадиги бор бировга шубҳаланиб қараши рост-да.

Мен жойимга беҳол ўтириб қолдим. Ўтирдим, ўтирдим. Ногаҳон... ҳўнграб йўглаб юбордим ва кўз ёшим аралаш яратганга илтижо қилавердим, қилавердим:

– Худойим! Мени ўттиз йил орқага қайтар, Худойим... Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар...

VII

Менда нимадир ўзгариш юз берган эди. Рафиқамнинг шунча таваллоларига, йўғи-сиғиларига, хаттоки “Шу юришингиз бўлса, бир ойдан кейин оч қоламыз! Унда тўйни битимизни сотиб ўтказамизми?” қабилидаги ваҳималарига қарамасдан, қолган икки иш жойимга “адашган ходимнинг қайтиши” қиёфасида бош эгиб бормадим: ўзимни касалга солдим ва кўрпа-тўшак қилиб ётиб олдим.

Мен... мен уйдагилардан яшириниб ишлардим. Кўнглим ниманидир сезарди: гипотеза ечими яқиндай, жуда яқиндай. Мен бу сирли қасрга олиб қирадиган дарвоза ёнида, бир шода калит кўтариб турардим гўё. Энди қулфга мос калитни топиб олсам бас эди. Мен яна бир нарсани сезардим: менга ёш ақл, тийрак тафаккурли биргина ёрдамчи керак эди.

Албатта, “кичик чилла... катта чилла” деб юрган талабадан ҳозир ва балки кейин ҳам умид йўқ ҳисоби. Эҳтимоллар назариясига кўра эса, кўлимдаги калитларнинг ҳаммасида ҳам қулфни очиш имконияти мавжуд. Аммо бунга жуда кўп фурсат кетарди. Менда эса бу фурсатнинг ўзи йўқ. Орадан бир ҳафта ўтар, кўпи билан ўн кун ўтар, сўнг мен тўшагимдан туришга ва бошимни янада қуйроқ эгиб, қўшимча юмуш излашга мажбур эдим. Бусиз мумкин эмас. Бусиз бўлмайди. Шусиз ҳам ваҳима морлари миясини еб бўлган, бўлғуси тўй харажатларидан бошқа нарса кўзига кўринмаётган рафиқам бундан ортиғига дош беролмайди.

Ҳаш-паш дегунча ўн кун ўтди-кетди. Мен ҳамон эшик ёнида, калитларни бир-бир қулфга солиб кўрардим гўё. Менга вақт керак эди. Ҳеч бўлмаса яна ўн кунгина. Ҳеч бўлмаса яна бир ҳафтагина. Аммо бу вақтни қайдан оламан?..

Ишга чиқдим. Университетда омонат эдим. Ёшим олтмишга бориб қолди. Тез орада пенсияга чиқаман. Илмий унвоним эса йўқ. Демак аввал ярим штатга туширишади, кейин юмшоқлик билан “Ўз хоҳишимга кўра” ишдан бўшашни таклиф этишади. Рози бўлсам, эҳтимол “узок йиллик самарали меҳнатим учун” фахрий ёрлик билан тақдирлашиб, зар чопон ҳам кийдиришар... Кўшимча иш ҳам топдим. Уйга ярим кечаси, ҳар қанча ҳориб-чарчаб қайтсам-да, ҳеч бўлмаса бир-икки соат гипотеза билан шуғулланишга ўзимда куч топишга ҳаракат қилардим. Аммо бу осон эмасди. Эвоҳ, мен энди ёш эмасдим, қудратли вақт ўз таъсирини ўтказмоқда эди. Кўпинча қўлёмаларимга бош қўйганча ухлаб қолардим-у, эрталаб умр йўлдошимнинг умидсиз хаста мисоли ваҳимага тўла зориллашидан сесканиб уйғониб кетардим: “... нима қиламан? ... қандай яшайман?”

Айёрлик қилмоқчи бўлдим: хотинимга йўлланма олиб, бирон дам олиш уйида ҳордиқ чиқариб келишни таклиф қилдим. Кўпи билан ўн

икки кунга. Ҳам соғлиққа фойдали, бунинг устига шунча йил яшаб, бирон марта сайр-саёҳатга чиқмадинг, чет элга бормадинг, ҳатто шундоққина биқинимиздаги Чорвоқ денгизига ҳам бир марта қадам ранжида қилмадинг-а... Рафиқам менга аввал ажабланиб-шубҳаланиб, сўнг баайни довдир одамга қарагандай масхаралаб қаради ва айтдики...

Хуллас, агар, сал юмшоқроқ ибораларда ифодалайдиган бўлсак, шу пайтгача дам олмаган фидойи хотиним бундан кейин ҳам дам олишни хаёлига келтирмас экан, чунки унинг учун – мендек тепса тебранмас, лоқайд, дангаса эрдан фарқли равишда – болаларнинг бахти тўқис бўлиши муҳим экан, бу тўқислик эса эл қатори ўтказилган тўйда намоён бўларкан, шу сабабли, ҳар бир сўм ҳисобда бўлган шу кунларда иккинчи марта бундай таклиф билан чиқишга журъат этмаслигим керак экан, ундан кўра кўпроқ пул топишни ўйлашим керак экан, зеро, оила аъзоларини таъминлаб қўйиш, болаларнинг тўйини ўтказиб бериш эрнинг биринчи вазифаси экан ва ҳоказо ва ҳоказо (Ҳа, бу хотин дам олиш-пам олишга бормади, мабодо санатория-панаторияга олиб, боғлаб қўйиб қайтсам, арқонларни тишлаб-узиб, узолмаган тақдирда эса ҳаққалаб бўлса ҳам мендан бурун уйга етиб келади). Кейин эса яна эски пластинка айлана бошлади: “Агар сизга мен тегмаганимда ё ўзингизга ўхшаган довдир хотин йўлиқиб қолганида, ана ўшанда кўрардингиз нима бўлишини! Ҳалиям раҳмат денг, мен шу оилани бир амаллаб эплаб турибман. Агар бошқа хотин бўлганидами... агар бошқа хотин бўлганидами...”

Юрагим симиллаб оғриб кетди: дарҳақиқат, бошқа хотин бўлганида нима бўларди? Айтайлик... Йўқ, йўқ...

Мен бу ўйни ҳайдаб солишга шошдим... Балодан нари...

Ҳаёт шу зайлда давом этарди. Мен тегиб-қочиб ҳамон гипотеза исботи устида ишлардим. Иш тизимга қўйилмаганидан кейин, одам чалғиркан. Устига-устак, аллақачон катта чилла муддати тугаганига қарамасдан, зийрак талабадан дарак йўқ эди. Гуруҳ раҳбаридан суриштирдим: куёвтўра аллақандай бош-охири йўқ маросимлару, тадбирлардан бўшамаёпти экан.

Аммо вақт топгандан чопиб келишга ваъда бериб юборипти. Шундай бўлишини билиб турган бўлсам-да, беҳад чарчаганим сабаблими, ўзимни босиб турулмай, барибир жаҳлим чиқди, қаттиқроқ гапириб ҳам юбордим:

“Ваъдасини бир жойига боссин...” Гап нимадалигини тушунмай турган бўлса-да, тили заҳаргина раҳбар ҳам қарз бўлиб қолмади, мени ўхшатиб тузлади: “Алам қилса орқангизга қалампир қўйинг...”

Шундай кунларнинг бирида... Шундай кунларнинг бирида... интернетга қарадим-у... кўзларимга ишонмадим... дарди дунёим қоронги бўлиб кетди. Санкт-Петербург шаҳрида яшайдиган, институтда катта илмий ходим бўлиб ишлаётган 41 ёшли Григорий Перельман деган математик Пуанкаренинг гипотезасини тўлатқис нима қилибди? Ҳа, исботлаб берибди-қўйибди... Science журнали Пуанкаре теоремаси исботини “Йил кашфиёти” деб эълон қилибди. Ўзимизнинг Сильвия-Зулфия Назар исбот муаллифини кўкларга кўтарган мақоласини чоп этишга улгурибди. Перельман бизнинг соҳада нуфузига кўра Нобель мукофотига тенг ҳисобланадиган халқаро “Филдс медали” билан тақдирланибди...

Шоирлар алдайдилар. Нима эмиш, қандайдир бир мавзунини ёзмоқчи бўлиб юрсанг-у, уни сендан олдин кимдир қоғозга тушириб қўйса, бундан хурсанд бўлишинг керак экан. Бекор гап! Эҳтимол адабиётда шундайдир, аммо аниқ фанларда эмас. Мен унақанги бағри кенг одам ҳам эмасман. Мен ичи қора одамман. Худо шохид, бу оламшумул янгиликни ўқиганимда бутун вужудимни ҳасад ва алам фасоди тўлдирди. Мен ўзимни тишлаб ташлагудай аҳволга тушдим: “Нега у? Нега у? Нега мен эмас...”

Ҳаёт мен учун ўз маъносини йўқотди. Аммо бу ҳали ҳолваси экан. Тез орада сайтда Перельманнинг гипотеза ечими ифодаланган мақолаларини эълон қилишди. Э, Худо, бу нима деган гап! Менга яна қандай жазойинг бор? Қачонгача устимдан қуласан?

Ахир... ахир бу тўксон тўққиз бутун-у юздан тўксон тўққиз фоиз менинг ечимим-ку!!! Ахир мен тўғри йўлдан борган эканман-ку. Сўнги ноль бутун юздан бир фоиз иш қолган экан-ку! Бир ойгина, йўқ, йўқ, кўпи билан бир ҳафтагина босим ўтириб илм қилганимдами, гипотезани ўзим исботлаган бўлардим. Агар зукко талаба ҳам ёнимга қўшилганида, эҳтимол биргаллашиб бу ишни янада тезроқ ниҳоясига етказардик... Ахир озгина қолган экан-ку... Озгинагина қолган экан-ку...

Менга кўрсатган шунча жабринг каммиди, Яратганим? Нега мени шундай имкониятдан маҳрум этдинг? Нега оғзимдаги ошимни олдиришимга йўл қўйдинг... Нега? Нега ахир? Гарчанд биламан, бу сенинг айбинг эмас, бироқ нима қилай, ўзим ўзимни айблайми? Ўзим ўзимни жазолайми? Бу билишим менга азоб-изтиробдан ўзга нима олиб келади, нима?..

Худойим! Мени ўттиз йил орқага қайтар, Худойим... Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар...”

VIII

Қўлёзма шу ерда тугаганди.

Талаба бир даста қоғозни стол устига қўйди, қаршисида ўзига диққат билан тикилиб турган шифокорга қараб, тараддудланди, ноиложлигини билдираётгандай елка қисиб қўйди:

– Очиғи, аниқ бир нарса деёлмайман.

Шифокор бош ирғади:

– Тушунаман, тушунаман.

Талаба эҳтиёткорлик билан сўради:

– Ўзи... ўзи яхшими?

Шифокор ачинганини билдираётгандай хўрсиниб қўйди:

– Бир соқолли одамнинг расмига қарагани-қараган.

Талаба сумкасидан бир сурат олиб кўрсатди:

– Шуми?

Шифокор бош ирғаб тасдиқлади:

– Худди ўзи.

Талаба изох берди:

– Бу ўша Григорий Перельман. Пуанкаре гипотезасини исботлаб берган.

Шифокор жонланиб қолди:

– Эшитгандим. Айтгандай, унинг ўзига бериладиган миллион доллар мукофотдан воз кечгани ростми?

– Рост.

Шифокор кўрсаткич бармоғини чаккасига олиб бориб айлантирди:

– Бизнинг мижоз экан-да.

Талаба безовталанди:

– Йўғ-э. Тўғри, у торгина икки хонали уйда, онаси билан камбағалгина яшайди. Битта маошга. Лекин...

Шифокор ишонч билан бармоқ силкиди:

– Тўппа-тўғри. У бизнинг мижоз. Ахир бу замонда қайси соғ одам миллион доллардан воз кечади?

Шизофрениянинг шунақа формаси. Унга мания величия қўшилган бўлиши мумкин. – Сўнг ичкарига ишора қилди:

– Худди устозингиз каби.

Талаба нимагадир тобора ўнғайсизланиб борарди.

– Йўғ-э.

– Бунақаларни кўравериб кўзим пишиб кетган, ука, менга ишонаверинг.

Ташхисимга каллам билан жавоб бераман.

– Лекин Перельман дунёдаги тирик даҳолар рўйхатининг тўққизинчи қаторида турибди-да!

Шифокор хайрон бўлди:

– Тўққизинчи? Нега биринчи эмас?

– Билмадим.

– Умуман олганда, бу ҳам менинг ташхисимни тасдиқлаяпти. Чунки даҳолик билан телбаликнинг ораси бир кадам, буларнинг орасида читтакка

ўхшаб у шохдан бу шохга сакраб юрганлари қанча!.. Айтгандай, мен барибир тушунмадим, ўша телба нега бир миллиондан воз кечганлигининг сабабини бундай одамга ўхшаб айтганми?

– Айтган. “Мен энди Коинотни бошқаришни биламан, шу ҳолимда миллион долларнинг орқасидан чошиб юраманми?!” деган.

Шифокор ишонч билан бош ирғади:

– Супер шизик.

Талаба шошаётганини билдирмоқчидай бир кўзғалиб қўйди.

Шифокор қоғозларга ишора қилди:

– Буларни нима қиламиз?

Талаба иккиланиб қолди:

– Билмасам.

Шифокор қоғоз тахламинининг бир чеккасини ручкасининг учида кўтариб кўрди.

– Бирон жойга ишлатиб юборайлик десак, қоғози қаттиқ. Бунинг устига орқасига ҳам бир балолар ручкада ёзиб-чизиб ташланган экан.

Талаба энг юқорида турган қоғозни олиб, орқасига қаради:

– Ҳа, бу ўша, домланинг Пуанкаре гипотезаси исботи бўйича қилган ишлари.

Шифокор таъкидлаб сўради:

– Энди булар бирон аҳамиятга эгами?

Жавоб қисқа бўлди:

– Йўқ.

Шифокор пихиллаб кулди:

– Тушунаман, тушунаман. Поезд кетиб бўлган денг... Тўйдан кейин хинани қаерга қўйиш кераклигини эса мухтарам устозингиз жуда яхши билади, жуда яхши. Тўғрироғи, биларди... Хўп, келишдик, бу кўлёмани таниш бир макултурачига топшириб юборамиз. Ҳар қалай, жамиятга озроқ бўлса ҳам фойдаси тегади-ку. Хи-хи-хи. Туалет қоғози сифатида бўлса ҳам.

Талаба қизаринкираб ерга қаради.

Шифокор ишчан оҳангга ўтди:

– Хўш, учрашасизми устозингиз билан?

Талаба иккиланиб қолди:

– Тўғриси, сал шошиб тургандим. Келинингизнинг...

Шифокор кўрсаткич бармоғини кўтариб, йигитчани гапдан тўхтатди:

– Бунинг менга аҳамияти йўқ. Айтгандай, қовуннинг яхшиси кимга насиб қилишини эшитган чиқарсиз.

Устозингиз ҳам хотинга ёлчиган экан лекин. Шукр қили-иб, бориға қаноат қили-иб яшайвермайдими!

Бечора аёл, кўзидан ёши дарёдай оқиб, ҳар куни икки марта хабар олиб кетяпти. Тушгача бир марта, тушдан кейин бир марта. Садоқатни қаранг!

Аммо устозингиз сизни сўрагани-сўраган. Айтишига қараганда... – у яна пихиллаб кулиб юборди, – айтишига қараганда, оламшумул кашфиёт арафасида эмиш. Бу масалада унга фақат сиз ёрдам бера олармишсиз. Ўзиям сизни нақ йигирма марта сўради.

Талаба соатига кўз ташлаб қўйди:

– Майли, ўн дақиқача вақтим бор.

– Хавфсизлик масаласи юзасидан хавотирланаётган бўлсангиз, сира ташвишга тушманг. Бу борада ҳамма чоратадбирлар олдиндан ҳисобга олиб қўйилган.

IX

Шифокор бежиз хавфсизлик масаласига алоҳида эътибор қаратмаган экан. Бемор учрашув хонасига бир эмас, икки бақувват санитар ҳамроҳлигида кириб келди. Аммо домлани бу сира ташвишлантормаётганга ўхшарди. У шогирдини кўрган захоти яшнаб кетди, кўкрагига босиб олган, ийиғи чиқиб кетган портфелидан майда

харфларда нималардир ёзилган бир варақ қоғоз чиқарганча энтикиб-ҳовликиб, гапира кетди:
– Йигитча. Сиз ҳозир орзу қилиш ёшидасиз. Сизда математикага истеъдод бор. Шу истеъдоднинг сўниб қолишига нима қилманг? Ҳа, йўл қўйманг. Агар илм қиламан десангиз, қўлимдан келганча қўмаклашаман, кейин математика институтига олиб бораман, у ерда зўр-зўр каллалар бор.

– Домла...

– Лекин сизга айтмоқчи бўлган асосий гапим бу эмас. Асосий гапим шуки... – Домла қўлидаги қоғозни ялов мисоли баланд кўтариб, унга ишора қилган қўйи жўшқин оҳангда хитоб қилди: – Биз биргаликда мана буни ечамиз! Бу гипотеза Перельманнинг тушига ҳам нима қилмаган?

Кирмаган. Бу сизга Пуанкаре эмас! Бу бутунлай бошқа масала. Буни Шарқ деб қўйибдилар...

Талаба журъатсизроқ тарзда эътироз билдиришга уринди:
– Домла...

Аммо кўзлари илоҳий илҳомдан чакнаётган, ёноклари ловуллаётган, вужуди дир-дир титраётган домла уни гапиргани қўймади:
– Ишонаверинг, бу фан оламида катта шов-шув ясайдиган иш бўлади. Ечимни топсак, керак бўлса Перельманнинг ўзи бизга нима қилади? Ҳа, ҳавас қилади. Мен нима деяпман? Перельман ким бўлибди, ҳаттоки...

Соатига зимдан кўз ташлаб олган йигитча баттар тоқатсизланди ва бу гал сал кескинроқ оҳангда гапириб юборди:
– Домла, узр, лекин мен сал шошиб тургандим. Ташқарида келинингиз кутиб турибди. Биз у билан... Домла устидан совуқ сув қуйилгандай бирдан ҳовуридан тушиб, сергак тортди, сўнг қўлидаги қоғозни узатаркан, шогирдига қандайдир чўчиброк, эҳтиёткорлик билан мурожаат қилди:
– Бу дастлабки босқичнинг натижалари, йигитча. Керакли адабиётларни ёзиб қўйганман. Уларни топиб келсангиз, бемалол иккинчи босқични бошлаб юбораверамиз.

Талаба шошиб ўрнидан тура бошлади:
– Хўп, хўп.

Домла ногаҳон шогирди томон энгашди, шошиб, биров эшитиб қолишини истамагандай қизгинлик билан шивирлади:
– Ҳаммаси, ҳаммаси ўзимизга боғлиқ. Баҳона қидирманг, сабабни маҳкам ушланг, орзуга интилишдан чўчиманг. Математика ва фақат математика. Бошқа ҳаммаси бекор...

Ташқаридан қараганда бемор қайтиб жойига ўтириб қолган талаба устига ётиб олаётгандай эди. Ҳар қалай, нафақат йигитча, балки қўлларин чалкаштириб туришган хушёр санитарлар ҳам шундай гумонга боришди шекилли, бирдан беморга ёпишишди ва уни осонлик билан кўтариб олишганча ичкарига судраб кета бошлашди. Бир амаллаб қўлидаги қоғозни ваҳимадан афти қийшайиб кетган талаба томон отишга улгурган, сўнг, бу манзарани кўрмаслик учунми, нигоҳини оппоқ шифтга тиккан домла қуйилиб келаётган кўз ёшлари аралаш юракни ўртаб юборадиган даражада изтироб билан илтижо қилди:
– Худойим! Мени ўттиз йил орқага қайтар, Худойим... Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар...

Талаба уст-бошини қокқан бўлиб, ўрнидан турди. Оғир уф тортиб, соатига қараркан, сесканиб кетди. У ростдан ҳам кечикаётган эди. Илдам юриб эшик ёнига борган йигитча ногоҳ тўхтаб, ортига ўгирилди. Домла қолдирган, чумоли изидек майда харфларда турли формулалар ёзилган, график-диаграммалар чизилган қоғоз ерда ётарди. Оний сония давом этган мулоҳазадан сўнг талаба йўлидан қолмасликка қарор қилди ва учрашув хонасидан чиқди-кетди.

Узун йўлак охиридаги қалин эшик тарақлаб очилди, беморни ичкарига олиб кириб кетишди. Домланинг изтиробли нидоси кимсасиз учрашув хонасидан тобора узоқлашаверди:
– Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар... қайтар, Худойим...
Ахийри сас ўчди...

Манбаъ: «Jahon adabiyoti» журналу(2012, 9-сон).